

Sterwensbewustheid en lewensgenot in die boek *Prediker* en in gedigte van Breyten Breytenbach

Izak (Sakkie) J.J. Spangenberg

Izak (Sakkie) J.J. Spangenberg, Departement Bybelse en Antieke Studies,
Universiteit van Suid-Afrika

Ter nagedagtenis aan Antoon Schoors (1934–2023) en Breyten Breytenbach (1939–2024)¹

Opsomming

Daar is twee belangrike motiewe in die boek *Prediker*: sterwensbewustheid en lewensgenot. Verskeie navorsers het al hieroor geskryf en dan opgemerk dat die skrywer se hantering van hierdie motiewe, tesame met sy uitroepe “Sinloos, volslae sinloos, alles is sinloos!” hulle herinner aan die eksistensialistiese filosowe van die 20ste eeu. Hulle het immers diep nagedink oor die sin van die lewe in die skadu van twee wêreldoorloë.

Breytenbach se gedig “ek sal na my vader gaan”, wat eindig met die woorde “laat ons sterf en vergaan en vrolik wees ...”, het my daarvan bewus gemaak dat dié twee motiewe in sommige van sy gedigte weerklink. Hierdie bewuswording is verder gevoed deur die slothoofstuk “’n Poësie van uitwissing ...” in Viljoen se boek *Die mond vol vuur: Beskouings oor die werk van Breyten Breytenbach* (2014). Volgens haar het die Tweede Wêreldoorlog en die huidige ekologiese krisis ’n onuitwisbare stempel op Breytenbach se skryfwerk nagelaat. Dit is voorts ’n feit dat hy deur die eksistensialistiese filosowe beïnvloed is. Hy het immers in Parys gewoon en moes vir seker Albert Camus se boek *Le mythe de Sisyphe* (1942) gelees het.

Die afsterwe van Schoors in 2023 en Breytenbach in 2024 het ook as katalisators gedien vir die navorsing wat in hierdie artikel neerslag vind. Schoors, ’n Vlaamse Ou-Testamentikus, het ’n groot deel van sy akademiese loopbaan aan die studie van die boek *Prediker* gewy. Hierdie navorsing het neerslag gevind in akademiese artikels en boeke waarin hy verskillende woorde en motiewe in die boek ontleed en bespreek. Dit het gelei tot ’n omvangryke kommentaar wat navorsers nie kan sypast indien hulle ’n greep op die boek se inhoud wil kry nie.

Die skrywer van hierdie artikel vergelyk en bespreek enkele gedigte van die Prediker met gedigte van Breytenbach waarin sterwensbewustheid en lewensgenot motiewe is, en wys op interessante ooreenkomste en verskille.

Trefwoorde: Antoon Schoors; Babiloniese ballingskap; Breyten Breytenbach; eksistensialisme; Hellenistiese tydperk; die boek Hooglied; Israelitiese wysheidsliteratuur; lewensgenot; die Prediker; die boek Prediker; sinloosheid; sterwensbewustheid; verganklikheid; vergelding; vroeë Judaïsme

Abstract

Death and enjoyment of life in the book of Ecclesiastes and in the poems of Breyten Breytenbach

In memory of Antoon Schoors (1934–2023) and Breyten Breytenbach (1939–2024)

There are eleven poems in the book of Ecclesiastes in which the author reflects on death and dying, and seven sections recommending the enjoyment of life. Old Testament scholars have taken note of these motifs and published articles and monographs remarking that the author's statements reminded them about the existentialist philosophers of the 20th century. These philosophers expressed the view that humans are thrown into a world in which they have to cope with death as the ever-present phenomenon reminding them that their lives will soon end. The phrase "Sein zum Tode" ("Being unto death"), coined by the German existentialist philosopher Martin Heidegger (1889–1976), summarises this philosophical outlook brilliantly.

Breyten Breytenbach's poems reflect that he was acquainted with the publications of the existentialist philosophers, especially those of the French author Albert Camus (1913–1960). Breytenbach spent the greater part of his life in Paris, writing and publishing in his mother tongue, Afrikaans. Born in South Africa, he had a typical Afrikaner Calvinist upbringing, which included having knowledge of the Bible and belief in salvation and life after death. Take as an example one of his earlier poems titled "ek sal sterf en na my vader gaan" ("I will die and go to my father"), which ends with the phrase: "laat ons sterf en vergaan en vrolik wees my vader het 'n groot bôrdienghuis" ("let's die and perish and be happy my father has a big boarding house"). The poem reminds one not only about the parable of the Prodigal Son (Luke 15:11–32), but also about Jesus' words in the Gospel of John: "There are many dwelling-places in my Father's house" (John 14:2). However, the two motifs of Ecclesiastes – death and enjoyment – are also present in the penultimate phrase of the poem: "let's die and perish and be happy." These similarities, as well as the final chapter of Viljoen's book *Die mond vol vuur: Beskouings oor die werk van Breyten Breytenbach* (Viljoen 2014), titled "'n Poësie van uitwissing" ("Poetry of annihilation"), tempted me to compare Breytenbach's poems with the poems in the book of Ecclesiastes – especially those where the motifs of death and enjoyment are present.

While reading and doing research, it became clear that the historical period during which Breytenbach lived significantly influenced his poetry. He was born five years before the outbreak of the Second World War (1939–1945); lived during the Cold War period (1946–1989) and experienced the current ecological crisis (1950–). To live "somewhere in the middle of the twentieth century" was nothing else but a death sentence, as the English poet Edwin Brock (1927–1997) splendidly expressed in his poem "Five Ways to Kill a Man."

However, Breytenbach not only reflected on death and dying – he encouraged people to enjoy life while still alive. No one gets a second innings like in cricket. Moreover, to cherish the hope of a life beyond death is, in his view, not only ludicrous but a futile act. One must find meaning in the present. He therefore embraced Zen-Buddhism, with its focus on the present, simplicity, and artistic pursuits.

The author of Ecclesiastes shared similar views concerning death and the enjoyment of life, often expressing them boldly:

Human beings and beasts share one and the same fate: death comes to both alike. They all draw the same breath. Man has no advantage over beasts, for everything is futility. All go to the same place: all came from the dust, and to dust all return. Who knows whether the spirit of a human being goes upward or whether the spirit of a beast goes downward to the earth? (Eccles. 3:19–21)

To understand and appreciate these kinds of statements, one must take note of the historical period during which the author of Ecclesiastes lived. Although it is not possible to date biblical books with absolute certainty, one may gain an inkling of the date of origin by paying attention to the genre, the language, and whether the author's religious and ideological convictions align with those expressed in similar literature.

The book of Ecclesiastes forms part of the Old Testament wisdom literature. However, this book and the book of Job reflect a different phase in the wisdom tradition. Both books take a critical stance and interact critically with the convictions expressed in the book of Proverbs. It is evident that the author of Ecclesiastes no longer believes in retributive justice. The following statements may serve as examples:

To all this I applied my mind, and I understood – that the righteous and the wise and whatever they do are under God's control; but whether they will earn love or hatred they have no way of knowing. Everything that confronts them, everything is futile, since one and the same fate comes to all, just and unjust alike, good and bad, ritually clean and unclean, to the one who offers sacrifice and to the one who does not. The good and the sinner fare alike, he who can take an oath and he who dares not. This is what is wrong in all that is done here under the sun: that one and the same fate befalls everyone. The minds of mortals are full of evil; there is madness in their minds throughout their lives, and afterwards they go down to join the dead. (Eccles. 9:1–3)

It is evident that the author has a pessimistic outlook on life. He does not believe in a just world order in which good people thrive and prosper, while those who misbehave and mistreat others perish. Moreover, he even brushes aside the emerging belief in retribution after death. Good people will not receive their dues in the next life, since such a life does not exist.

The breakdown in the belief in a just world order in the history of Israel occurred after the Babylonian conquest of Judah and the fall of Jerusalem in 586 BCE. Scholars therefore date the book either to the Persian period (539–333 BCE) or the Hellenistic period (333–63 BCE). However, the language of the book reflects certain characteristics of Rabbinical Hebrew, which has led most scholars to conclude that it was written during the Hellenistic period – more specifically, during the Ptolemaic period (305–200 BCE) in the history of Palestine. Some scholars even believe that the author of Ecclesiastes was influenced by Hellenistic philosophers.

Other arguments which support a post-exilic date include the observation that the author does not use the name *Yahweh* when referring to the Israelite god, but only the word *elohim* (god). The god character of the book differs from the god character found elsewhere in the Old Testament. In Ecclesiastes, he is distant, unknowable and sovereign. Humans cannot be sure how he will respond in a given situation and should refrain from interacting with him (Eccles. 5:1–6).

One may thus conclude that the wisdom stance of the author, the language he uses, and the religious convictions he expresses indicate that the book could have been written during the Ptolemaic period. The book is a kind of Jewish philosophical treatise in which the author engages the older wisdom teachers and their convictions to conclude that a just world order does not exist. He often refers to death as a phenomenon which undermines the human effort to create a meaningful life. What humans should do, he suggests, is to enjoy life while they are alive.

Although Breytenbach and the author of Ecclesiastes lived centuries apart, their thinking concerning death and the enjoyment of life mirrors each other. Both were convinced that death is the final end to life. There is no life beyond the grave, since humans are merely a different kind of animal. However, what distinguishes humans from animals is their ability to enjoy life in the company of others.

Breytenbach's poem "ek sal sterf en na my vader gaan", recited after the Buddhist ceremony in the chapel of Paris' graveyard (3 December 2024), as well as the death of Antoon Schoors (an esteemed Flemish colleague) the previous year, stimulated my thinking and contributed to the writing of this article.

Keywords: Antoon Schoors; Babylonian exile; brevity of life; Breyten Breytenbach; death and dying; early Judaism; Ecclesiastes; enjoyment of life; existentialist philosophy; futile; futility; Hellenistic period; Israelite wisdom literature; retributive justice; Song of Songs

1. Inleiding

Die boek Prediker – oftewel *Qoheleth* soos dit in Hebreeus bekend staan – bevat duidelik twee motiewe: sterwensbewustheid en lewensgenot.² Navorsers wat die boek bestudeer, maak dikwels opmerkings oor hierdie temas. Sommige van hulle het selfs uitgebreide opstelle, artikels of kort monografieë oor die onderwerp geskryf (vgl. Crenshaw 1979; Whybray 1982; Schoors 1985; Spangenberg 1988; Fredericks 1993; Noort 1996; Scheffler 1996; Rudman 1998; Schoors 2000; Steenkamp-Nel 2019). Soms verwys hulle ook hoe die motiewe verweef is met die uitroep "Sinloos, volslae sinloos, alles is sinloos!" wat die boek nie net omraam nie (Pred. 1:2; 12:8), maar herhaaldelik daarin voorkom.³

Tydens die Boeddhistiese afskeidseremonie vir die digter Breyten Breytenbach in die kapel van die Paryse begraafplaas op 3 Desember 2024, het dit my getref dat die twee motiewe van die boek Prediker ook in Breytenbach se gedigte te vind is. Dit het duidelik geword toe hy self – danksy 'n vroeëre opname (Breytenbach 2001b:5) – die gedig "Ek sal sterf en na my vader gaan" met sy kenmerkende Bolandse bry-r voorgedra het. Die gedig lees soos volg (Breytenbach 2001a:368):

ek sal sterf en na my vader gaan
Wellington toe met lang bene
blink in die lig
waar die kamers swaar en donker is
waar sterre soos seemeue sit op die nok
en engele vir wurms spit in die tuin,
ek sal sterf en met min bagasie
 in die pad val
die Wellingtonse berge oor
tussen die bome en die skemer deur
en na my vader gaan;

die son sal in die aarde klop
die wind se branders laat die voeë kraak
ons hoor die huurders
skuurloop bo ons kop,
ons sal dambord speel op die agterstoep
– ouvader kul –
en oor die radio
luister na die nag se nuus

vriende, medesterwendes,
moenie huiwer nie; nou hang die lewe
nog soos vlees om ons lywe
maar die dood beskaam nie;
ons kom en ons gaan
is soos water uit die kraan so
soos klanke uit die mond
soos ons kom en ons gaan:
ons béne sal die vryheid kén –
kom saam
 in my sterf, in my na my vader gaan
Wellington toe waar die engele
met wurms vet sterre uit die hemel hengel;
laat ons sterf en vergaan en vrolik wees:
mý vader het ’n groot bôrdienghuis

Hierdie gedig is duidelik ’n sinspeling op die gelykenis van die Verlore Seun in Lukas 15:11–32. Enige persoon wat vertrou is met die Nuwe Testament behoort dit te herken. In die gelykenis sê die wegloperseun: “Ek sal opstaan en na my vader gaan ...” (Luk. 15:18). Die gedig bevat ook ’n sinspeling op die woorde van die Jesus-karakter van die Johannes-evangelie: “In die huis van my Vader is daar baie wonings” (Joh. 14:2). Breytenbach se pa het ’n “groot bôrdienghuis” in Wellington gehad.

Maar dit is nie al nie. Die gedig bevat duidelik ook ’n sinspeling op die boek Prediker, waarin dood en lewensgenot belangrike motiewe is. Daar staan immers in die voorlaaste reël van die gedig: “laat ons sterf en vergaan *en vrolik wees*.”⁴ Sommige van sy liefdesgedigte bevat op hul beurt sinspelings op die boek Hooglied en onderstreep die aspek van lewensgenot, wat die ander motief is. Die fokus in hierdie artikel val primêr op die boek Prediker, maar wanneer die motief van lewensgenot bespreek word, sal van die liedere in die boek Hooglied ook ter sprake kom.

Die vergelyking wat hier getref word, is hoofsaaklik tematiese, maar daar word ook aandag gegee aan die historiese kontekste waarin die twee skrywers (Breytenbach en die Prediker) geleef en gewerk het.

Die lees van die hoofstuk “’n Poësie van uitwissing” in Viljoen (2014:271–306) se beskouings oor Breytenbach se digwerk (enkele dae ná die afskeidseremonie), het as prikkel gedien vir die besinnings wat volg. Sy wys daarop dat Breytenbach se lewe deur twee “uitwissings” omraam word, naamlik die Tweede Wêreldoorlog (1939–1945) en die huidige ekologiese krisis. Sy verwys ook na die aanval op die Wêreldhandelsentrum in New York op 11 September 2001, wat Breytenbach intens geraak het en tot skrywe daarvoor gedwing het (Viljoen 2014:279–80). Volgens haar het hierdie “uitwissings” ’n onmiskenbare impak op Breytenbach se digwerk gehad – vandaar die verwysings na dood, doodgaan, vernietiging en uitwissing. In haar eie woorde: “Binne hierdie ‘raam’ (die nadraai van die Tweede Wêreldoorlog en die 21ste-eeuse vrees vir die ondergang van die wêreld) ontvou dan ’n oeuvre waarin aftakeling, dood, uitwissing en vernietiging deurgaans die keersy van lewe en kreatiwiteit vorm” (Viljoen 2014:279).

Viljoen is egter nie die enigste een wat dood en doodgaan as ’n prominente motief in Breytenbach se dig- en skryfwerk uitlig nie. Galloway (2019:288) maak die volgende opmerking in haar oorsig van sy skrywersloopbaan: “Vir hom is om te skryf ’n manier om jou eie sterflikheid te probeer teenwerk en om in Afrikaans te dig is ook ’n beswering van die dood van hierdie taal.” Dit is haar weergawe van Breytenbach se woorde tydens die bekendstelling van sy 19de digbundel (*Die beginsel van stof*) in Wellington. Hierdie opmerking, sowel as Van Vuuren se resensies (2011, 2012) van sy latere digbundels, het as prikkels gedien vir die navorsing wat hier neerslag vind.⁵

2. Die historiese konteks van die boek *Prediker*

Wat hierna volg, is ’n poging om die aanvanklike gewaarwording van ooreenkomste tussen Breytenbach se digwerk en die boek *Prediker* verder te ontgin. Voor dít gedoen kan word, moet die boek se historiese konteks eers kortliks verken word.

Net soos wat Breytenbach se gedigte in ’n spesifieke historiese konteks ontstaan het, het die *Prediker* se gedigte ook binne ’n bepaalde konteks gestalte gekry. Dit is ook belangrik om daarop te let dat die *Prediker* teen sekere oortuigings polemiseer – net soos wat Breytenbach teen die heersende politieke en godsdienstige oortuigings van sy dag gepolemiseer het. Een van die bekendste voorbeelde is sy gedig getiteld “my vrou”, waarin hy sy vrou se skoonheid besing. Die gedig bevat ’n interpolasie waarin hy die apartheidsregering oor hulle raswette striem deur die impak daarvan op sy en sy vrou se lewe uit te lig (Breytenbach 2001a:97).

Die *Prediker* se gedigte weerspieël aspekte van die lewe in Palestina gedurende die Hellenistiese (meer spesifiek, die Ptolemeïese) tydperk (332–198 vHE).⁶ Drie sake ondersteun hierdie datering: (1) die taal waarin die boek geskryf is; (2) die godsdienstige oortuigings wat die boek weerspieël; en (3) die wysheidsoortuigings wat daarin verwoord word. Om die boek ten volle te kan verstaan, is dit nodig om hierdie drie sake kortliks onder die loep te neem om die historiese konteks daarvan te beskryf – met inagneming dat “Any form of historical reconstruction is dependent on primary sources and *informed imagination*” (Charlesworth 2000:99). Navorsers beskik nie oor primêre bronne om die konteks waarin hierdie Bybelboek ontstaan het, te kan beskryf nie, maar hulle kan op grond van buite-Bybelse bronne en enkele opmerkings in die boek self, die ontstaanskonteks met die nodige verbeelding beskryf.

2.1 Die taal waarin die boek geskryf is

Hebreeuse taalkundiges wat die Ou Testament bestudeer, onderskei sedert die 19de eeu tussen Hebreeus van die voor-ballingskap tyd en Hebreeus van die na-ballingskap tyd. Dit word ook beskryf as Hebreeus van die Eerste Tempeltydperk (900–586 vHE) en Hebreeus van die Tweede Tempeltydperk (515 vHE–70 HE). Hierdie onderskeid het daartoe gelei dat moderne taalkundiges praat van Klassieke Bybelse Hebreeus (KBH) en Laat Bybelse Hebreeus (LBH). Laasgenoemde het geleidelik na die Babiloniese ballingskap uit KBH ontwikkel (Hurvitz 2014:1–11). Hierdie ontwikkeling is deels toe te skryf aan kontak met Aramees – die taal van die Persiese Ryk – maar ook aan die ontwikkeling van die Hebreeuse taal self. Tale is immers dinamiese verskynsels wat gedurig aan't verander is.

Die Ou-Testamentiese boeke wat ná die ballingskap geskryf is, verskil duidelik wat grammatika en woordeskat betref van die boeke wat vóór die ballingskap geskryf is. Die bestudering van die Dooie See-rolle, ná die ontdekking daarvan in 1947 naby Qumran, het hierdie onderskeid bevestig en daartoe gelei dat navorsers tans ook van Qumran-Hebreeus praat (Hurvitz 2014:2). Laasgenoemde word onderskei van Rabbynse Hebreeus wat in die Misjna-geskrifte voorkom. Die Hebreeus van die boek Prediker en Qumran-Hebreeus (QH) weerspieël dus 'n fase vóór Rabbynse Hebreeus (RH). In die woorde van Hurvitz (2014:9): “Qohelet does not seem to imitate CBH but is widely regarded as a linguistic forerunner of later RH.” Schoors (1992:221–4; 2004:499–502) het met sy navorsing hierdie feit reeds vroeër bevestig en op grond daarvan geoordeel dat die boek Prediker in die Hellenistiese tydperk geskryf is.

2.2 Die godsdiens van Israel en die boek Prediker

Net soos wat die Hebreeus van die Ou Testament in twee periodes verdeel word, verdeel navorsers tans die godsdiens van Israel ook in twee groot periodes: (1) Die Israelitiese godsdiens van vóór die Babiloniese ballingskap wat *Jahwisme* genoem word, en (2) die godsdiens van die na-ballingskap tyd wat bekend staan as *vroeë Judaïsme*.⁷ Weereens is die Babiloniese ballingskap die skeidslyn.

Jahwisme was kennelik 'n politeïstiese godsdiens wat trekke van die tydgenootlike Kanaänitiese godsdienste bevat het en, soos laasgenoemdes, uit 'n godepanteon van vier vlakke bestaan het (Handy 1995:27–43; Smith 2004:110–9). Die oppergod was aanvanklik *El*, maar mettertyd het *Jahweh* sy plek oorgeneem. Beide gode het 'n vrou gehad wat as *Asjera* (of die “godin van die hemel”) bekend gestaan het (Dever 2005:176–208). Die Israeliete het haar ook aanbid en vereer, saam met verskeie minder belangrike gode (Niehr 1995:45–72; Becking 2001:189–201; Smith 2004:28–38, 110–23; Niehr 2010:23–36).

'n Paar dekades voor die ballingskap het Josia, die Judese koning, egter kultiese hervormings deurgevoer, deels as gevolg van 'n “boekrol met die wet” wat in die tempel in Jerusalem ontdek is (2 Kon. 22:3–13; 2 Kron. 34:14–28) (Schniedewind 2004:108–11; Schipper 2019:63–5). Hierdie wetboek, tesame met koning Josia se hervormings, het die profetiese beweging ondersteun wat hulle beywer het vir die uitsluitlike aanbidding van *Jahweh*. Dit het uiteindelik uitloop op die na-ballingskap-formaat van die Israelitiese godsdiens bekend as *vroeë Judaïsme*. Die aanbidding en verering van die godin Asjera en ander gode is afgeskaf en Israel se godsdiens het monoteïsties geword.

Na regte het die viervlak-godepanteon “ineengestort”, wat slegs twee vlakke oorgelaat het: die oppergod (*Jahweh*) en die engele (Smith 2004:115–9). Maar anders as wat ’n mens sou verwag, word die naam *Jahweh* al minder gebruik en verkies die Joodse skrywers van hierdie tydperk om die naam *El* of *Elohîm* te gebruik wanneer hulle na die Israelitiese god verwys. Hieroor maak Dijkstra (2001:126) die volgende opmerking:

In my view, this revival of El’s name and epithets in the exilic and postexilic theological vocabulary is only explicable in the light of the tenuous, never broken tradition that *’El-Yhwh* in the end is, and was identical with the patriarchal *’el ’elohé yišrā’el*. *’El*, the God of Israel.

Hierdie opmerking verklaar ook waarom die skrywer van die boek Prediker nooit die eienaam *Jahweh* gebruik nie, maar slegs die selfstandige naamwoord *elohîm* (god) wanneer hy na die opperwese verwys – en dan nie minder nie as 40 keer in die boek (Schoors 2004:93–111). Vir hóm was hierdie god egter duidelik veraf, verhewe en selfs ongenaakbaar (Lauha 1978:16–8; Loader 1979:124–5; Van der Wal 1998:418; Schoors 2002:269–70; Weeks 2020:507).

2.3 Die wysheidsoortuigings eie aan die boek

Die Israelitiese wysheidsliteratuur (volgens die Protestantse Bybels) bestaan uit die boeke Spreuke, Job en Prediker.⁸ Daar is ook enkele psalms wat duidelik wysheidsinvloede verraaï en deesdae as “wysheidspalms” geklassifiseer word.⁹ Die oortuiging dat daar ’n bepaalde orde in die natuur en in die samelewing bestaan, staan sentraal in die voorskrifte van die ou Nabye Oosterse wysheidsleermeesters. Samehangend hiermee is die oortuiging dat diegene wat in pas met hierdie orde leef, beloon sal word, terwyl diegene wat die orde ignoreer, dit bewustelik minag en dus chaoties leef, gestraf sal word. Navorsers verwys ook hierna as die vergeldingsleer.

Een verdere element moet egter bygevoeg word: diegene wat handel, moet ook tyd en omstandighede in ag neem. ’n Handeling mag in lyn wees met die orde, maar nie gepas op daardie tydstip nie. Crenshaw (1982:19) som hierdie oortuiging bondig op:

The fundamental assumption, taken for granted in every representative of biblical wisdom, consisted of a conviction that being wise meant to search for and maintenance of order. Propriety, then, is an essential ingredient in wisdom – the right time and place for each deed or word.

Hier volg enkele voorbeelde uit die boek Spreuke wat hierdie oortuiging weerspieël:¹⁰

’n Trae hand maak arm,
maar die hand van vlytiges maak ryk.
Wie in die somer versamel is ’n verstandige seun;
wie in die oestyd vas slaap, is ’n seun wat skande maak. (Spr. 10:4–5)

Haat verwek tweedrag,
maar liefde bedek alle oortredings.
Op die lippe van ’n verstandige word wysheid gevind,
maar ’n lat is vir die rug van iemand sonder verstand. (Spr. 10:12–13)

Wie sy mond bewaak, beskerm sy lewe;
wie sy lippe wyd oopmaak, vir hom wag daar ondergang. (Spr. 13:3)

Wie sy grond bewerk, eet hom versadig aan brood;
maar wie nietighede najaag, sal hom versadig eet aan armoede (Spr. 28:19)

'n Vlugtige lees van die boek Prediker toon dat die skrywer hierdie oortuiging nie ten volle ondersteun nie. In sy redenasies druk hy as't ware arm met die ouer wysheidsleermeesters se riglyne en wys hy daarop dat die lewe nie altyd verloop soos hulle gereken het nie. Diegene wat goed en reg geleef het, ervaar die slegte, terwyl diegene wat wanordelik geleef het en kwaad gedoen het, 'n wonderlike lewe ervaar (Pred. 4:13–16; 7:15–22; 9:11–12).

Ietwat oorvereenvoudig, sou 'n mens kon sê dat die ouer wysheidsleermeesters die volgende aan hul leerlinge voorgedra het: “Hier is die riglyne vir 'n goeie en gelukkig lewe – volg dit en julle sal ervaar dat die lewe 'n fees is.” Die Prediker wys egter hierdie oortuiging af en sê: “Ek het die riglyne nagevolg, maar gevind dat die lewe nie so eenvoudig is nie. Om die waarheid te sê – die lewe is onvoorspelbaar en absurd.”

Daar is etlike voorbeelde in die boek Prediker waar die digter die ouer wysheidsleermeesters se spreuke aanhaal of naboots (Gordis 1968:95–108; Williams 1987:277–80; Noort 1996:92–5). Hy doen dit dikwels om die onhoudbaarheid van die ouer wysheidsleermeesters se oortuigings uit te wys en daarteen te polemiseer. In sy redenasies gebruik hy dikwels die dood as 'n soort troefkaart om gewig aan sy argument te verleen.

Soos in die vorige twee onderafdelings, dien die Babiloniese ballingskap 'n skeidslyn tussen die vroeëre en latere wysheid. Dis nie net die skrywer van die boek Prediker wat teen die ouer oortuigings polemiseer nie, maar ook die skrywer van die boek Job. Laasgenoemde boek is waarskynlik in die Persiese tydperk geskryf, terwyl die boek Prediker in die Hellenistiese tydperk geskryf is. Op hierdie stadium in die godsdiensoontwikkeling van die vroeë Judaïsme het die oortuiging dat lewe nie met die dood eindig nie, onder sekere Joodse groepe begin posvat (Smelik 2003:55). Die Prediker deel egter glad nie dié oortuiging nie. Volgens hom is die dood die einde van lewe en vernietig dit alle hoop op regverdige vergelding of 'n beter (ander) lewe.

2.4 'n Kort beskrywing van die Ptolemeïese tydperk

Die bogenoemde drie sake het daartoe bygedra dat navorsers die oortuiging deel dat die boek Prediker gedurende die Ptolemeïese tydperk (332–198 vHE) geskryf is. Nadat Aleksander die Grote in 333 vHE gesterf het en sy ryk onder sy generaals verdeel is, het Ptolemeus I beheer oor Egipte, die naburige Sinai-skiereiland en ook Palestina verkry, terwyl Seleukus I beheer oor Sirië en dele van Klein-Asië verkry het. Die Jode in Palestina was vir meer as 'n eeu onder die gesag van die Ptolemeërs. Dit het sekere ekonomiese voordele ingehou, maar ook nadele. Daar was nie minder nie as vyf oorloë in hierdie tyd tussen die Ptolemeërs (in Egipte) en die Seleukiede (in Sirië), hoofsaaklik oor die presiese ligging van die grens tussen hul onderskeie ryke (Schipper 2019:93–103).

Die Egipties-Hellenistiese kultuur het 'n beduidende invloed op die Jode in Egipte en Palestina uitgeoefen, en daar was 'n opbloeï in die skryf van literatuur (Schniedewind 2004:193). De Vries (1996:113) beskryf daardie wêreld soos volg: “De wereld internationaliseerde. (...)”

Er woonden tien maal meer joden in het buitenland dan in Palestina. Alles individualiseerde en fragmentariseerde: een ‘oude’ post-moderne tijd.” Die Hellenistiese kultuur en filosofiese strominge het ongetwyfeld die Prediker se denke en die wyse waarop hy sy gedagtes geformuleer het, beïnvloed (Gordis 1968:51–8).

Sommige navorsers beskryf hom as ’n soort eksistensialistiese filosoof uit die derde eeu vHE, aangesien sy redenasies oor die sin van die lewe, oor daad en hul gevolge, en oor die dood wat sy skadu oor die lewe gooi, resoneer met temas wat ons by die moderne eksistensialistiese filosowe soos Albert Camus, Martin Heidegger, Søren Kierkegaard en Jean-Paul Sartre aantref. Ander navorsers beklemtoon op hulle beurt die ekonomiese omwenteling wat hierdie nuwe regering op die Jode in Palestina gehad het. Adams (2014:191) skryf soos volg hieroor: “The author Qoheleth, writing during the era of Ptolemaic rule in the third century BCE, witnesses economic opportunity for certain elites and challenging conditions for most of the populace.”

Daar is gedeeltes in die boek wat die ekonomiese voordeel beskryf wat sommige beleef het, asook die nadelige gevolge wat hierdie vooruitgang vir ander meebring het (Pred. 5:9–6:9; 7:11–14). So is daar ook dele wat moontlik ’n sinspeling bevat op die oorloë wat tussen die Ptolemeërs en die Seleukiede gevoer is (Pred. 9:13–18). Alhoewel die boek Prediker geen eksplisiete weerspieëlings bevat oor wanneer dit geskryf is nie, kan ’n keuse vir die Ptolemeëse tyd nie sondermeer van die tafel gevee word nie (Sneed 2012:85–124).

3. Sterwensbewustheid en lewensgenot in die boek Prediker

Daar is nie minder nie as elf gedigte in die boek Prediker, waarin die skrywer die dood ter sprake bring (Pred. 1:2–11; 1:12–2:26; 3:1–9; 3:16–22; 4:1–3; 5:9–6:9; 7:1–4; 7:15–22; 8:2–9; 9:1–10; 11:7–12:8). Voorts is daar sewe uitsprake en/of oproepe om die lewe te geniet (Pred. 2:24; 3:12–13; 3:22; 5:18–20; 8:15; 9:9–10; 11:7–10), waarvan sommige direk voortvloei uit die skrywer se redenasies oor die finaliteit van die dood (Pred. 3:16–22; 9:1–10; 11:7–12:8).

Hieronder word slegs vier gedigte uit die boek Prediker bespreek om die twee motiewe te profileer, sodat die ooreenkomste en verskille tussen die gedigte van die Prediker en die gedigte van Breytenbach duideliker aan die lig kan kom.

3.1 Gebeure oorval die mens (Pred. 3:1–9)

¹ Vir alles is daar ’n vasgestelde tyd;
daar is ’n tyd vir elke saak onder die hemel;

² ’n tyd om geboorte te gee en ’n tyd om te sterf;
’n tyd om te plant en ’n tyd om uit te trek wat geplant is;
³ ’n tyd om ’n lewe te neem en ’n tyd om te genees;
’n tyd om af te breek en ’n tyd om op te bou;

⁴ ’n tyd om te huil en ’n tyd om te lag;
’n tyd om te rou en ’n tyd om te dans;
⁵ ’n tyd om klippe weg te gooi en ’n tyd om klippe bymekaar te maak;
’n tyd om te omhels en ’n tyd om ver te wees van omhelsing;

⁶ 'n tyd om te soek en 'n tyd om te laat wegraak;
'n tyd om te bewaar en 'n tyd om weg te gooi;
⁷ 'n tyd om te skeur en 'n tyd om toe te werk;
'n tyd om stil te bly en 'n tyd om te praat;

⁸ 'n tyd om lief te hê en 'n tyd om te haat;
'n tyd van oorlog en 'n tyd van vrede.

⁹ Watter voordeel het die een wat werk
van dit waarmee hy hom afsloof?

Om hierdie gedig te verstaan, moet 'n mens in ag neem dat die ouer wysheidsleermeesters klem gelê het op die regte daad wat op die regte tyd verrig moes word indien mense die beste uitkoms nagestreef het en as wys gereken wou word (Crenshaw 1982:19). Die herhaling van die woord *tyd* wys duidelik dat die digter hierdie aspek van die wysheidsonderrig onder die vergrootglas plaas.

Die gedig het 'n duidelike inleiding (Pred. 3:1) en 'n slot (Pred. 3:9). In die inleiding word die tema (tyd/gebeurtenis) aan die orde gestel en in die slot word 'n retoriese vraag gevra: “Het die een wat gewerk het en 'n greep op die lewe probeer kry het (deur tyd en omstandighede in ag te neem) werklik 'n voordeel behaal bo diegene wat dit nie sou gedoen het nie?”

Tussen die inleiding en die slot volg 'n lys van veertien teenstellings wat in drie kwatryne en 'n koeplet uiteenval (Loader 1979:29–33; 1984:41–3; 1988:52–73). In die eerste kwatryn, met sy twee koeplette (Pred. 3:2–3), is die woordpatroon ABAB : BABA. Dit beteken dat die eerste koeplet (twee reëls) telkens eers 'n positiewe gebeurtenis vermeld, gevolg deur 'n negatiewe teenpool. In die tweede koeplet (twee reëls) word die patroon omgeswaai sodat die negatiewe gebeurtenis/handeling eerste vermeld word, gevolg deur die positiewe gebeurtenis/handeling.

Die vier negatiewe woorde in hierdie kwatryn, naamlik “sterf”, “uittrek”, “lewe neem” en “afbreek” weerspieël die Prediker se sterwensbewustheid. Geboorte en dood is die grense wat die lewe omspan, maar binne hierdie grense word die mens telkens met doodsituasies gekonfronteer.

In die tweede kwatryn met sy twee koeplette (Pred. 3:4–5) word die woordpatroon van die vorige koeplet (Pred. 3:3) behou. Dit is dus weer BABA. Die negatiewe gebeurtenisse word eerste vermeld, gevolg deur die positiewe (v. 4). Hierdie patroon word dan in die volgende koeplet (v. 5) omgekeer deur eers die positiewe gebeurtenis te vermeld en dan die negatiewe een – d.w.s. die woordpatroon is nou ABAB. Die kwatryn lewer dus die patroon BABA : ABAB.

Ook in hierdie kwatryn hou die negatiewe teenpole verband met die dood, maar nou val die fokus op die emosionele impak wat die afsterwe van 'n geliefde op mense het. Die woorde “huil”, “rou”, “klippe bymekaar maak”, en “ver wees van omhelsing” beskryf handeling wat met rou-smart te doen het.

Uitleggers verskil wel oor hoe 'n mens vers 5a (“'n Tyd om klippe weg te gooi en 'n tyd om klippe bymekaar te maak”) moet verstaan. Indien 'n mens egter aanvaar dat die twee reëls van die koeplet (v. 5) 'n sinonieme parallelisme is, behoort vers 5b (“'n tyd om te omhels en 'n tyd om ver te wees van omhelsing”) die sleutel te bied vir hoe vers 5a verstaan moet word. Dit gaan hier om die genot van seksuele omgang (“klippe weggooi”) en die vermyding van seksuele omgang wanneer mense rou-smart beleef (“klippe bymekaar maak”) (vgl. 2 Sam. 12:24;

1 Kron. 7:21–23). Hierdie aksies word hier wel deur middel van metafore beskryf (Gordis 1968:230; Lohfink 1980:38; Loader 1984:44; 1988:59–60), maar dit is nie die enigste motivering vir hierdie interpretasie nie. Die eerste koeplet (v. 4) van die kwatryn verwys na rouSMART, daarom die woorde “huil” en “rou”; gevolglik behoort die tweede koeplet (v. 5) ook met rouSMART verband te hou.

In die eerste koeplet (v. 6) van die derde kwatryn (Pred. 3:6–7) word die woordpatroon van die laaste koeplet (Pred. 3:5) van die vorige kwatryn behou, naamlik ABAB. Die daaropvolgende koeplet (v. 7) keer die patroon weer om en maak dit BABA. Gevolglik vertoon die derde kwatryn die volgende woordpatroon ABAB : BABA. Dit is presies dieselfde patroon as die eerste kwatryn (Pred. 3:2–3) van die gedig. Die derde kwatryn hou verband met roupraktieke en die rouperiode. In daardie tyd het mense hul klere geskeur as ’n teken van diepe rou en het hulle ook in stilte gaan sit (v. 7). Vergelyk die handeling van Job se vriende (Job 2:11–13). Daar is ook ontslae geraak van items wat die roupraktieke kan ontwig. ’n Mens kan hierdie items maar “weg laat raak” en selfs “weggooi” (v. 6).

In die slotkoeplet van die gedig (Pred. 3:8) is die woordpatroon AB : BA. Dit begin met die positiewe (“liefhê”) en eindig met die negatiewe (“haat”), wat dan omgeswaai word, sodat die negatiewe (“oorlog”) eerste vermeld word en daarna die positiewe (“vrede”). Hier loop “oorlog” en “haat” hand aan hand. Geen soldaat kan oorlog voer as hy nie die vyand haat nie. Die tragedie van die lewe is dat Jan en San Alleman dikwels nie ’n keuse het of hulle haat in hulle lewens gaan toelaat nie. Hulle moet eenvoudig berus by die besluite van politici en weermaggeneraals.

Samevattend kan ’n mens dus sê dat die gedig ingelei word deur ’n verwysing na twee gebeure waarvoor die mens géén beheer het nie: geboorte en dood (Pred. 3:2),¹¹ en dit word afgesluit met verwysings na twee gebeure wat ’n groot impak op alle mense het en waarvoor hulle dikwels ook geen sê het nie: oorlog en vrede (Pred. 3:8b). Geboorte en dood is die grense wat die lewe omspan, maar binne hierdie grense word die mens telkens gekonfronteer met goeie en slegte ervarings soos vrede en oorlog (Noort 1996:100). Mense het egter nie beheer oor wat in hul lewe gaan gebeur nie. Die lewe gebeur eenvoudig met hulle, ten spyte van hul beplanning en pogings om die lewe te bestuur.

Die digter polemiseer duidelik teen die tradisionele wysheidsoortuiging wat voorgehou het dat wyse optrede lewe en geluk tot gevolg kan hê en dat dood, uitwissing en ongeluk vermy kan word. Die ideaal van die wysheidsleermeesters, naamlik ’n lang en gelukkige lewe, is volgens die Prediker ’n ontwykende ideaal, want mense is uitgelewer aan gebeure buite hul beheer. Die “tyd” oorval hulle eenvoudig. Mense kan nie seker wees van die gevolge van hul dade nie: “Jede Planung des Menschen muss scheitern, weil Tod und Schicksal sie durchkreuzen” (“Elke beplanning van die mens ly skipbreuk, want dood en toeval deurkruis dit”) (Lohfink 1965b:218).

3.2 Een en dieselfde lot tref mens en dier (Pred. 3:16–22)

¹⁶ Verder het ek onder die son gesien:

Die plek van die reg – daar was onreg;
ja, die plek van geregtigheid – daar was onreg!

¹⁷ Ek het in my hart gesê:

“God sal die regverdige en die goddelose oordeel
oor elke optrede daar, want daar is ’n tyd vir elke saak.”

¹⁸ Ek het in my hart gesê:

“Wat mense betref – God toets hulle sodat hulle kan insien dat hulle self diere is.”

¹⁹ Want die lot van mense en die lot van die diere – vir hulle is daar net een lot.

Soos die een sterf, so sterf die ander – hulle het almal dieselfde lewensasem.

’n Voordeel van die mens bo die dier bestaan nie, want alles is sinloos.

²⁰ Alles gaan na een plek toe.

Alles kom uit die stof en alles keer terug na die stof.

²¹ Wie weet of dit die lewensasem van mense is wat na bo styg, en of dit die lewensasem van die diere is wat na onder daal, na die grond?

²² Ek het gesien dat daar niks beter is nie

as dat die mens vreugde vind in sy werk, want dit is sy beloning.

Ja, wie kan hom daartoe bring om te sien wat ná hom sal gebeur?

Om die Prediker se argument en sy uitsprake oor die dood in hierdie ietwat ingewikkelde gedigte te verstaan, moet ’n mens die struktuur daarvan in ag neem. Dit lyk soos volg: Dit open met ’n waarneming (v. 16), gevolg deur twee stellings wat ingelei word met die woorde “Ek het in my hart gesê ...” (vv. 17, 18). Hierna volg die kernargument (vv. 19–21) en ’n gevolgtrekking wat die argument afrond (v. 22).

Die kernargument van die Prediker is dat mense en diere dieselfde lot deel deurdat hulle sterf en weer deel van die aarde word. Hier is duidelik ’n sinspeling op die skepping van die mens soos vertel in Genesis 2–3 (Loader 1984:53–4; 1990:60–1; Schoors 2013:307; Weeks 2020:547–8). Mense is van stof gemaak en wanneer hulle sterf, blaas hulle die asem uit wat God in hulle ingeblaas het (Gen. 2:7, 3:19). Volgens die Prediker bestaan daar géén wesentlike verskil tussen mense en diere nie, daarom skryf hy: “Soos die een sterf, so sterf die ander – hulle het almal dieselfde lewensasem” (Pred. 3:19). Wanneer mense hul laaste asem uitblaas, weet niemand of daardie asem boontoe (na God) styg nie. Net so weet niemand of diere se asem in die aarde neerdaal nie (Pred. 3:20–21).

Werk ’n mens nou van die kernargument terug, na die begin van die gedig, word die Prediker se redenasie deursigtig. Hy begin met ’n *waarneming*:

Die plek van die reg – daar was onreg;

ja, die plek van geregtigheid – daar was onreg! (Pred. 3:16)

Dit is ’n sinonieme parallelisme waarvan die twee reëls dieselfde gedagte verwoord. Dit sinspeel op die oortuigings wat die ouer wysheidsleermeesters gekoester het, naamlik dat daar regverdige vergelding in hierdie lewe bestaan. Mense wat goed doen, ervaar die goeie, terwyl diegene wat kwaad doen, gestraf word (Schoors 2013:315). Die Prediker wys egter daarop dat sy belewenis van die lewe die teendeel bevestig: daar is nie regverdige vergelding nie. Mense wat kwaad doen, loop dikwels skotvry uit die hof. Omdat sy waarneming nie strook met dit wat tradisioneel aan hom voorgehou is nie, herinner hy homself aan dit wat die ouer wysheidsleermeesters wél geleer het, *God beloon en straf op sy tyd* (Ogden 1987:59–60):

God sal die regverdige en die goddelose oordeel

oor elke optrede daar, want daar is ’n tyd vir elke saak. (Pred. 3:17)

Die volgende spreuke in die boek Spreuke kan as voorbeelde dien dat bogenoemde spreuk inderdaad die ouer wysheidsleermeesters se oortuigings weerspieël:

Die HERE laat die keel van 'n regverdige nie honger ly nie,
maar die gulsigheid van goddeloses dwarsboom Hy. (Spr. 10:3)

As 'n regverdige op aarde vergeld word,
hoeveel te meer 'n goddelose en 'n sondaar! (Spr. 11:31)

Maar onmiddellik hierna (v. 18) herinner die Prediker homself weer aan dit wat hy wél vroeër in die waarneming vermeld het (v. 16): *God se beloning en straf word nie in hierdie lewe voltrek nie*. Die twee verse (v. 17 en v. 18) staan duidelik teenoor mekaar, oftewel in spanning tot mekaar. Ons sou ook hierna kon verwys as 'n *tradisionele wysheidsoortuiging* (v. 17) opgevolg deur *die Prediker se wysheidsoortuiging* wat kort en kragtig só lees: “Wat mense betref – God toets hulle sodat hulle kan insien dat hulle self diere is” (v. 18). Volgens hom bevestig die nie-voltrekking van die oordeel (beloning/straf) dat God mense eintlik beproef deur duidelik te maak dat daar geen onderskeid tussen hulle en die diere is nie. Net so min as wat Hy diere beloon en straf, beloon en straf Hy mense! Dit word so duidelik soos daglig wanneer 'n mens na die sterwensproses van mense en diere kyk.

Die Prediker brei oortuigend hierop uit wanneer hy in sy *kernargument* uitbrei oor die lot van mense en diere (vv. 19–21). Hy ondermyn na regte hier die tradisionele wysheidsbeskouing deur te kenne te gee dat nóg die lewe nóg die dood blyke daarvan gee dat daar regverdige vergelding bestaan. In die lewe heers onreg en kom mense wat straf verdien, skotvry daarvan af. Met die dood word die onderskeid tussen wyses en dwase, regverdiges en onregverdiges eenvoudig opgehef, want almal sterf soos diere (v. 19). Dit maak die lewe absurd: “Life is absurd, because all distinctions in life, even the difference between humans and animals, are obliterated by death” (Fox 1999:215). Mens en dier gaan na dieselfde plek toe. Hulle kom voort uit die stof van die aarde en keer terug tot stof (v. 20).

Die finale spyker in die doodskis is wanneer die Prediker vra: “Wie weet of dit die lewensasem van mense is wat na bo styg, en of dit die lewensasem van diere is wat na onder daal, na die grond?” (v. 21). Die antwoord op hierdie retoriese vraag is natuurlik: “Niemand nie.” Met hierdie gedagte slaan die Prediker die opkomende Joodse oortuiging (dat die hemel 'n paradysagtige woonplek vir die regverdiges ná hulle dood sal wees) aan skerwe en gevolglik ook die vergeldingsleer (Loader 1990:61).

Die dood los dus nie die probleem van regverdige vergelding op nie, maar *intensifiseer dit*, want daar is géén vergelding in hierdie lewe nie en nóg minder in 'n gewaande lewe hierna. Dit lei dan tot sy gevolgtrekking en aanbeveling: “Geniet die lewe. Geniet wat jy doen, want as jy sterf, is dit klaar met kees” (v. 22). Die Prediker se sterwensbewustheid en sy aanbeveling om die lewe te geniet is in hierdie gedig so verknoop soos weerlig en donderslag – die een bestaan nie sonder die ander een nie.

3.3 Een en dieselfde lot tref die wyse en die dwase (Pred. 9:1–10)

- ¹ Ja, aan al hierdie dinge het ek aandag gegee,
om al hierdie dinge op te helder:
Die regverdige en die wyses en hulle dade
is in God se hand, of dit nou liefde is of haat.
Mense weet nie wat alles vir hulle voorlê nie.
- ² Alles is dieselfde vir almal:
Daar wag een lot vir die regverdige en die goddelose;
vir die goeie, die reine en die onreine;
vir die een wat offer en die een wat nie offer nie.
Dit gaan met die sondaar soos met die goeie,
met die een wat 'n eed aflê,
soos met hom wat bang is om 'n eed af te lê.
- ³ Dit is die slegte by alles wat onder die son gebeur:
dat daar één lot is vir almal;
ook dat die hart van mense vol boosheid is,
en dat domheid in hulle harte is gedurende hulle lewe;
en daarna – na die dooies!
- ⁴ Maar vir wie nog by al die lewendes is, is daar hoop.
Ja, 'n lewendige hond is beter as 'n dooie leeu.
- ⁵ Die lewendes weet immers dat hulle sal sterf,
maar die dooies weet niks nie;
daar is vir hulle geen verdere beloning nie.
Ja, die herinnering aan hulle het vervaag;
- ⁶ hulle liefde sowel as hulle haat,
ook hulle naywer het lankal verdwyn;
en vir ewig het hulle geen deel meer
aan alles wat onder die son gebeur nie.
- ⁷ Gaan eet jou brood met vreugde,
en drink jou wyn met 'n vrolike hart,
want God het lankal jou dade goedgekeur.
- ⁸ Laat jou klere altyd wit wees,
laat jou kop nie sonder reukolie wees nie.
- ⁹ Geniet die lewe saam met die vrou wat jy liefhet,
al jou sinlose lewensdae
wat Hy vir jou gegee het onder die son
al jou sinlose dae;
want dit is jou beloning in die lewe
by jou inspanning waarmee jy jou afsloof onder die son.
- ¹⁰ Alles wat jou hand vind om te doen, doen dit met oorgawe;
want daar is geen werk of verklaring, of kennis of wysheid
in die doderyk waarheen jy op pad is nie.

Hierdie gedig, wat duidelik uit drie dele bestaan (Pred. 9:1–3, 4–6, 7–10), verwoord byna dieselfde gedagtes as die vorige een. Dáár het die Prediker beklemtoon dat mense en diere dieselfde lot deel: “soos die een sterf, so sterf die ander” (Pred. 3:19). In hierdie gedig beklemtoon hy dat die wyse en die dwase, die regverdige en die onregverdige, die reine en die onreine dieselfde lot

ervaar (Pred. 9:2). In hierdie gedig val die fokus op die lewe hier en nou – hier waar dit duidelik moet word dat daar iets soos regverdige vergelding bestaan (Schoors 2013:649–51).

Die Prediker open die gedig met ’n waarneming dat géén mens weet hoe die lewe gaan verloop nie, want God beskik daarvoor. Hy deel liefde en haat uit na goeddunke: “Die regverdiges en die wyses en hulle dade is in God se hand, of dit nou liefde is of haat” (Pred. 9:1). Dit maak die lewe grootliks sinloos en laat mense met ’n gevoel van absurditeit. Niks rym nie en daarom voel die lewe leeg en sinloos. Hoe hard die ouer wysheidsleermeesters ook al daaraan gewerk het om mense te oortuig dat daar regverdige vergelding bestaan, hoe minder het die Prediker daarin geglo. Vir hom was dit ’n stuk onreg dat niemand beloon word nie. “Dit is die slegte by alles wat onder die son gebeur: dat daar één lot is vir almal” (Pred. 9:3a).

Sy gevolgtrekking is dan dat hierdie toedrag van sake mense se lewens beïnvloed. Hulle harte is vol boosheid en hulle tree dwaas op. Hulle leef na regte sonder koers en rigting, terwyl die lewe onwillekeurig afstuur op die dood. Dáár vind die vergelding dan wel plaas – almal sterf (Pred. 9:3b).

Hieruit maak hy dan ’n aantal afleidings. Terwyl mense nog leef, het hulle ’n voordeel bo diegene wat reeds dood is – hulle kan nog op iets hoop. Hy verwoord hierdie hoop met ’n tipiese beter-as wysheidspreuk: “’n lewendige hond is beter as ’n dooie leeu” (Pred. 9:4). Die spreuk bevat egter ’n stuk bytende ironie wanneer dit saam met die volgende vers gelees word: “Die lewendes weet immers dat hulle sal sterf, maar die dooies weet niks nie” (Pred. 9:5) (Loader 1979:103; Seow 1997:300–1). Die lewendes se hoop is leeg en hol: “In Wirklichkeit ist die Hoffnung des Lebenden – eine Hoffnung zum Tode” (“Na regte is die hoop van die lewendes – ’n hoop op die dood”) (Galling 1969:113).

Hierop brei die Prediker dan verder uit. Die dood is nie net die *groot slaap* (soos Uys Krige dit beskryf het) nie, maar dit is ook die *groot vergeet*: “hulle liefde sowel as hulle haat, ook hulle naywer het lankal verdwyn; en vir ewig het hulle geen deel meer aan alles wat onder die son gebeur nie” (Pred. 9:6).

Op hierdie punt swaai die Prediker om en roep diegene wat na sy redenasie geluister het op om die lewe te geniet (Pred. 9:7–10). Geniet die kos en die drank, die klere wat jy dra en die reukolies wat jy gebruik; geniet die lewe met die vrou wat jy liefhet, terwyl jy met die lewe stoei, want die lewe is ’n asem lank en die doderyk die donker plek van nie-bestaan.¹² Die slotvers beklemtoon dat die dood die *groot einde* beteken: “... want daar is geen werk of verklaring, of kennis of wysheid in die doderyk waarheen jy op pad is nie” (Pred. 9:10). Die *groot slaap*, die *groot vergeet* en die *groot einde* is skrikwekkend en daarom moet die lewe geniet word terwyl die mens kan. “In this life under the shadow of death, man is summoned to enjoy life as long as it is possible” (Van der Wal 1998:414).

Soos voorheen hou die Prediker se lewensgenot (Pred. 9:7–10) verband met sy sterwensbewustheid (Pred. 9:4–6). Sy sterwensbewustheid is egter verknoop met sy nadenke oor en sy polemisering teen die oortuigings van die ouer wysheidsleermeesters (Pred. 9:1–3). Hy span in hierdie gedig ironie in om lesers te oortuig dat die hoop op vergelding wat aan hulle voorgehou is, bloot ’n versinsel is. Daar is géén regverdige vergelding in hierdie lewe nie en wanneer die dood intree, kom alles tot ’n abrupte einde.

3.4 'n *Blik op die einde (Pred. 11:7–12:8)*

11⁷ Soet is die lig;
dit is goed vir die oë om die son te sien.
8 Ja, as die mens baie jare leef,
moet hy hom in hulle almal verheug;
maar hy moet onthou dat die donker dae baie gaan wees.
Alles wat kom, is sinloos.
9 Verheug jou, jong man, in jou jeug;
jou hart moet jou vrolik maak in jou jong dae.
Volg die paaie van jou hart en waarheen jou oë jou lei;
maar weet: Oor al hierdie dinge sal God jou voor die gereg bring.
10 Weer kwelling uit jou hart
en hou lyding weg van jou liggaam,
want die jeug en die bloei van die lewe is sinloos.

12¹ Dink aan jou Skepper in jou jong dae,
voordat die dae van teenspoed kom,
en jare aanbreek waarvan jy sal sê,
“Vir my is daar geen vreugde in nie”;
2 voordat die son en die lig donker word, die maan en die sterre;
en die wolke terugkeer ná die reën;
3 die dag wanneer die wagte van die huis bewe,
die sterk manne krom word,
die vroue wat maal, ophou werk
omdat hulle te min geword het,
dié wat deur die vensters kyk, donker word,
4 en die deure na die straat gesluit word;
wanneer die geluid van die meul sag word;
wanneer sy stem klink soos die klank van ’n voël,
maar al die tone van die lied dof is;
5 wanneer daar selfs vir ’n hoogte gevrees word
en daar verskrikking op die pad is;
terwyl die amandelbome bloei,
koringkrieke hulleself voortsleep
en kappertjies oopbreek,
wanneer die mens op pad is na sy ewige huis,
en die rouklaers in die straat rondgaan;
6 voordat die silwer koord verwyder word,
die goue bak stukkend val,
die kruik langs die waterbron gebreek word,
die skepwiel stukkend val in die put,
7 die stof na die aarde terugkeer soos dit was,
en die lewensasem na God terugkeer wat dit gegee het.
8 Sinloos, volslae sinloos, sê die prediker,
alles is sinloos!

Hierdie is ’n besondere mooi gedig waarin die twee motiewe klokhelder weerklink, maar anders as in die ander gedigte waar die Prediker eers oor die dood skryf en daarna lewensgenot aanbeveel (vgl. Pred. 3:16–22; 9:1–10), begin hy in hierdie een met lewensgenot om daarna op verganklikheid en die dood te fokus. Hierdie gedig word dikwels deur Christelike teoloë gebruik in hul nadenke oor dood en lewe (vgl. Jonker 1989:18–27; Durand 2019:225–30). Soos gewoonlik word die angel uit Prediker se uitsprake gehaal, aangesien daar aangevoer word dat hierdie ’n voor-Christelike boek is – daarom is daar tog hoop op ’n ewige lewe. Iets wat die Prediker natuurlik ontken het. Ook latere hersieners het sy radikale uitsprake probeer versag deur teen die einde dele by te voeg om sy sienings te versag (Pred. 12:9–14). Tog is ons aan hulle dank verskuldig, want so het hierdie “ketterse” boek wel behoue gebly, sodat ons dit kan lees en daaroor kan nadink. “The modern person might well listen to this strong emphasis on living in the here and now. For Qoheleth this is where life is. And that also remains true today; the real problem of living is in the here and now” (Murphy 1983:90).

In hierdie slotgedig argumenteer die Prediker nie meer met die ouer wysheidsleermeesters nie, aangesien hy reeds hul oortuigings die nekslag toegedien het. Hy open wel die gedig met ’n wysheidspreuk waarmee hulle vir seker saam sou stem: “Soet is die lig; dit is goed vir die oë om die son te sien” (Pred. 11:7) en gebruik die wysheidsgenre bekend as “onderrig” om sy gedagtes oor te dra (Murphy 1992:114). Soos hulle (Spr. 1:8; 2:1, 3:1; 4:1; 5:1; 6:1; 7:1), spreek hy ’n jong man aan (Pred. 11:9) en dring daarop aan dat hy die lewe voluit moet geniet “voordat die dae van teenspoed kom” (Pred. 12:1).

Die woord *voordat* word drie keer herhaal (Pred. 12:1, 2, 6), maar dit kom slegs in die tweede gedeelte van die gedig voor (Pred. 12:1–8). In die eerste gedeelte (Pred. 11:7–10) word die woord *maar* gebruik om die teenstelling te verwoord: “maar onthou ...” (Pred. 11:8b), en “maar weet ...” (Pred. 11:9b). Dit word in beide gevalle opgevolg met die kenmerkende sinloosheidsuitspraak (“... dit is sinloos”).

Hierdie patroon word in die tweede gedeelte van die gedig presies net so nagevolg: eers die aanbeveling om die lewe te geniet (Pred. 12:1a), daarna ’n uitgebreide skets van die oumensjare wat dood voorafgaan en dan die dood self (Pred. 12:1b–7). Hierna volg die derde en laaste sinloosheidsverklaring (Pred. 12:8).

Die wyse waarop die Prediker sy gedagtes verwoord, kan vergelyk word met ’n spiraal wat vanuit die sentrum na buite spiraal. Dit begin met twee kort weergawes van die twee motiewe en ’n sinloosheidsuitroep (Pred. 11:7–8; 11:9–10). Dit word dan opgevolg met ’n langer gedeelte (Pred. 12:1–8) waarin die twee motiewe herhaal word, voordat die gedig én die boek afsluit met die kenmerkende sinloosheidsverklaring waarmee dit begin het: “Sinloos, volslae sinloos, sê die Prediker, alles is sinloos!” (Pred. 1:2; 12:8).

Die langer gedeelte van die gedig (Pred. 12:1–8) waarin die drie “voordat”-opmerkings voorkom, bevat ’n duidelike klimaktiese opbou. In die eerste “voordat”-deel (Pred. 12:1) val die fokus slegs op die ouderdom en die onaangenaamheid wat veroudering meebring. In die tweede “voordat”-deel (Pred. 12:2–5) kom verganklikheid én die dood ter sprake. In die laaste “voordat”-deel (Pred. 12:6–7) word slegs op die dood gefokus.

Daar bestaan verskillende interpretasies van die tweede gedeelte van die gedig, veral die gedeelte waarin daar heelwat metafore voorkom (Pred. 12:2–7). Sommige uitleggers meen dat vers 2 ’n beskrywing bied van die Palestynse winterweer (vgl. Whybray 1989:164; Weeks 2022:586–7). Die oumensjare is soos triestige winterreëndae “voordat die son en die lig donker word, die maan en die sterre [ook] en die wolke terugkeer ná die reën”. Dit is grou dae met onophoudelike reën.

Verse 3–4 brei hierop uit deur middel van simboliese taal. Sommige uitleggers noem dit ’n “allegorie van die ouderdom” waarin die verskillende liggaamsdele en sintuie beskryf word (Hertzberg 1963:211–2; Lohfink 1980:84; Lauha 1978:211–2; Loader 1984:149; Fox 1999:344–5). Die wagt van die huis wat bewe, is die arms en hande; die sterk manne wat krom word, is die bene; die vroue wat maal, verwys na die tande wat min en stomp raak; die wat deur die vensters kyk, verwys na die oë; die deure wat na die straat gesluit word, is die gehoor wat afneem; die geluid van die meul wat versag, is die stem wat verswak; die stemtoon verhoog sodat dit ’n mens aan die sang van ’n voëltjie herinner, maar soms aan ’n sagte gemurmur.

Vers 5 word soms as ’n voortgaande beskrywing van die oumensjare beskou. Ouer mense is versigtig om nie te val nie, daarom vrees hulle hoogtes. Hulle is ook bang vir ongelyke weë (v. 5a). Diegene wat só interpreteer meen dat die tweede deel van die vers (v. 5b) die voorkoms van ouer mense deur middel van analogieë uitbeeld. Hulle hare is gryns (“die amandelbome bloei”); hulle is kromgetrek en lyk soos “koringkriekes”; hulle is maer omdat “kappertjies” wat die eetlus moet aanwakker, geen effek meer het nie (Gordis 1968:344–7).

Dan kom daar weer ’n letterlike deel: almal is “op pad na hulle ewige huis en buite loop die rouklaers reeds op straat” (v. 5c). Ander uitleggers is weer van mening dat vers 5 ’n teenstelling bevat. Terwyl die liggaam verval (v. 5a), is die natuur besig om te ontwaak (Hertzberg 1963:213; Lauha 1978:214; Lohfink 1980:84; Loader 1984:149). Die winter is verby en die lente breek aan (v. 5b). Die wyse waarop die vertalers van *Die Bybel 2020-vertaling* hierdie vers vertaal het, wys dat hulle hierdie interpretasie verkies: “terwyl amandelbome bloei, koringkriekes hulleself voortsleep en kappertjies oopbreek,” is mense op pad na hul ewige huis en tree die rouklaers reeds aan. Fox (1999:338) is ook ’n voorstander hiervan en verwoord sy siening soos volg: “The poem draws us into a world of decay, fear, and silence. Then it makes us look through this atmosphere to see our own aging and death, whose pain is only made worse by contrast with the rejuvenation of nature.”

In verse 6–7 word die finale sterwensproses deur middel van ’n allegorie beskryf. Die sterwensproses is soos wanneer ’n waterput met al sy bybehore (’n tou, ’n waterhouer, ’n wiel, ’n opgaarbak) verval raak omdat die put geen water meer oplewer nie (v. 6) (Gordis 1968:348; Loader 1984:149–50). Wanneer hierdie fase aanbreek, keer die lewensasem terug na God en word die liggaam weer stof (v. 7). Hierdie vers kommunikeer allermins die oortuiging dat die mens ’n siel het wat nadoods voortlewe. “Kohélet lehrt nicht die Himmelfahrt der Seele beim Tode, sondern das Aufhören der Persönlichkeit des Menschen” (“Kohélet verkondig nie die hemelvaart van die siel na die dood nie, maar die tot-niet-gaan van die mens as persoon”) (Lauha 1978:214–5).

Die gedig sluit af met die kenmerkende sinloosheidsuitroep: Alles is sinloos. Hiermee verklaar die Prediker dat die lewe by die graf eindig en dat alles wat die mens gedurende sy kortstondige lewe gedoen en hom mee besig gehou het, tot ’n abrupte einde kom. ’n Aantal mense sal onthou dat jy geleef het, maar daar kom ’n tyd dat geen mens jou bestaan in herinnering sal roep nie.

3.5 ’n Samevatting

Op grond van die voorafgaande bespreking, kan ’n mens die volgende oor die twee motiewe in die boek sê: Volgens die Prediker beëindig die dood nie net die lewe nie, maar plaas dit vraagtekens agter die tradisionele wysheidsleermeesters se oortuigings dat goeie daade goeie gevolge het en slegte daade slegte gevolge – die sogenaamde daad-gevolg-samehang kenmerkend van die

ou Nabye Oosterse wysheidsliteratuur (Schmid 1966:146–8; Murphy 1978:35–6; Loader 1986:103–6). Verder bevraagteken dit die oortuiging dat mense se lewensasem anders as diere s'n is en dat dit hemelwaarts gaan terwyl diere s'n in die aarde wegsink. Die skrywer se bevraagtekening van hierdie oortuigings lei tot sy aanbeveling dat die lewe hier op aarde geleef en geniet moet word – sy sogenaamde “positiewe raad” (Scheffler 1996:4).

4. Die historiese konteks van Breytenbach se digwerk

Galloway (2019a) bied 'n omvattende oorsig van Breytenbach se loopbaan as skrywer en openbare figuur. Sy onderskei vier fases in sy lewe, wat sy soos volg weergee: (1) “Van Bonnievale na Parys: 1939–vroeë 1960's”; (2) “In die tronk – maar nie vergete nie: 1975–1982”; (3) “Die verlore seun kom ‘tuis’ én betree die wêreldverhoog: 1983–1994”; en (4) “Die kom en gaan in die nuwe Suid-Afrika sedert 1994: twee fases”. Wat hier volg is slegs 'n kursoriese skets van die tydperk waarin hy geleef, geskryf en gehandel het.

My eerste kennismaking met hom was gedurende my hoërskooljare nadat 'n vriend my aandag gevestig het op sy eerste digbundel met die titel *Die ysterkoei moet sweet* (1964). Ek was egter nog nie ontvanklik vir sy ietwat vreemde digwerk nie.

Die gebeure rondom sy inhegtenisneming, verhoor en gevangenskap tydens my studentejare op Stellenbosch het vroeë by my wakker gemaak – ook vroeë rakende die NG Kerk se aandeel aan die apartheidsbeleid. Slabbert skryf soos volg oor hierdie jare:

In 1974 beland ek in die parlement en Breyten Breytenbach in die tronk. In my geval was dit eerder 'n kwessie van toeval, in Breyten s'n eerder 'n mislukte plan as toeval. Hy wou 'n ondergrondse wit niekommunistiese jeugbeweging met die naam Okhela begin, en is dadelik deur die kommuniste in die ANC verklik (Slabbert 2006:52).

Die jaar 1974 was die beginjaar van my kweekskooljare op Stellenbosch. Op daardie tydstip het ek begin vroeë vroeë oor die apartheidsbeleid en die Grensoorlog (1966–1989). Enkele jare later het verdere vroeë oor die Soweto-opstand (1976) ontstaan en hoe die toekoms in die RSA gaan uitsien. Sou alles op 'n burgeroorlog uitloop? Rondom my het vriende en ander jongmense gesterf. Dood en verminking het ons almal se bestaan bedreig, want militêre diensplig en verpligte militêre kampe was deel van ons jongmensjare.

Gedurende hierdie jare het Breytenbach hom openlik teen die apartheidsbeleid uitgespreek en hom vir 'n politieke verandering beywer. Hy het 'n prys daarvoor betaal, maar in die proses 'n jonger geslag aan die dink gesit. Danksy Slabbert, wat later jare as leier van die opposisie bedank het, en Breytenbach, wat ná sy vrylating weer in Frankryk gaan woon het, het inisiatiewe tot stand gekom wat hoop geskep het. Gesprekke tussen 'n groot groep Suid-Afrikaners en ANC-leiers vind in 1987 in Dakar (Senegal) plaas (Slabbert 2006:58–60). Die Broederbond het ook gedurende die tagtigerjare inisiatiewe geloods waarvoor daar eers baie jare later geskryf en vertel is (Slabbert 2006:62–3; Esterhuysen 2012).

Alles het daartoe gelei dat die ANC en ander bevrydingsorganisasies ontban is en daar met onderhandelinge begin is oor 'n nuwe bedeling en 'n nuwe grondwet waarin menseregte verskans moes word (1990–6) (Davenport 1998). Slabbert en Breytenbach se aandeel hieraan

was nie van so 'n aard dat hulle daarvoor erkenning gekry het nie, maar tog het hul handeling bygedra tot die skep van 'n atmosfeer van vertroue. Ná die Dakar-konferensie stig hulle die Gorée-instituut om demokrasie, ontwikkeling en kultuur in Afrikalande te bevorder (Slabbert 2006:74–5).

In 1994 is die eerste ware demokratiese verkiesing in die RSA gehou en Nelson Mandela is tot staatspresident verkies. Gedurende die eerste dekade van die ANC se bewind het daar 'n optimisme in die land geheers – na regte tot en met die FIFA Wêreldbeker-sokkertoernooi wat in 2010 in Suid-Afrika aangebied is. Die sanger Chris de Burgh het hierdie optimisme mooi verwoord met sy lied “Riding on a Rainbow”. Ná 2010 het die land egter duidelik begin agteruitgaan.

Breytenbach het nie gehuiwer om die ANC se politieke besluite en handeling te kritiseer nie. In daardie opsig het hy enduit getrou aan homself gebly. Hy het dwarsdeur sy lewe aan die kant van die onderdrukte gestaan – sy onder die NP-regime, sy onder die ANC, sy in die Israel-Palestynse konflik (Van Vuuren 2015).

5. Sterwensbewustheid en lewensgenot in Breytenbach se gedigte

Net soos die skrywer van die boek *Prediker*, gebruik Breytenbach die dood om bepaalde sienings wat veral gereformeerde Afrikaanssprekendes gehuldig het, te ondermyn. Deur middel van sy gedigte wakker hy die bewustheid aan dat die lewe kortstondig is. Dit verwoord hy op 'n treffende manier in die slotgedig van die versamelbundel *Ysterkoei-blues* (Breytenbach 2001a:412):

Mag die bome groen bly
en die sterre wit,
en mag daar altyd mense wees
wat mekaar sonder skaamte
in die oë kan kyk –
want die lewe is 'n asem lank
en die sterre op die Anderplek donker –

Die “Anderplek” verwys na die tronk tydens sy gevangenskap – die datum, 26 November 1975, bo-aan die gedig dien as 'n sleutel vir hierdie siening. Ander lesers heg egter 'n ander betekenis daaraan, naamlik dat hier van *die dood* sprake is. Dat lesers ander betekenis aan 'n teks kan heg as wat die skrywer oorspronklik bedoel het, word as 'n feit aanvaar. Skrywers het ná hulle skryfwerk nie meer volle beheer oor hul tekste nie. Lesers is nou medeverantwoordelik vir die betekenis wat geskep word.

Daar is egter ook 'n ander aspek aan die 'n skrywer se skryfwerk verbonde, naamlik die drang om iets vir 'n ontvanklike gehoor te sê. Aucamp (1994:27) se wyse woorde oor watter effek die besef van verganklikheid op skrywers, kunstenaar en mense in die algemeen het, is ook op Breytenbach van toepassing:

Die besef van verganklikheid is die grootste enkele kreatiewe stimulus in die lewe van enige mens, kunstenaar of nie. Dis dié besef wat hom tot optrede dwing; wat hom laat besluit:
Ek moet nou sê wat ek te sê het, en so goed moontlik, met al die lig en krag my gegun,
want môre vee die wind my spore dood.

Dit is meestal ouer skrywers wat oor die sin van die lewe en verganklikheid besin en skryf.¹³ Wat Breytenbach betref, is dit so dat hy reeds in sy vroeë digbundels oor dood en verganklikheid gedig het, maar die motief tree in sy latere digbundels soos *Die beginsel van stof* (2011; vgl. Van Vuuren 2011), *Katalekte* (2012; vgl. Van Vuuren 2012) en *Op weg na kû* (2019) sterker op die voorgrond. Hier volg twee gedigte om dit te illustreer:

Uit *Die beginsel van stof* (Breytenbach 2011:61) is die gedig “jy kan nie verkeerd gaan nie” vol galgehumor. Dit begin met die volgende strofe:

hoe langer jy lewe
hoe beter die kans vir doodgaan
hoe wyer die spektrum van moontlike
maniere om styf te skop
hoe vindingryker die nar se kostuums en gekoggel

Hierop volg dan verskeie sketse oor maniere waarop die dood oor jou pad kan kom, of wat jy self kan doen om dit te verhaas. Dit sluit dan met hierdie strofe:

hoe langer jy lewe hoe ryker
en meervuldiger die sekerheid van eindelike sukses:
jy is vry en bevoorreg soos die roekelose dobbelaar
in die casino
vir wie die steentjies
net nooit verkeerd kan val nie

In die vierde afdeling van die digbundel *Op weg na kû* (Breytenbach 2019:66) skryf hy ’n kort inleiding oor die dood as ’n soort voorwoord tot die gedigte wat daarna volg:

Bring doodgaan ooit verlossing? Die dood is wel ’n oplos-sing, maar ook ’n toestand – wanneer jy toegegooi word onder die sand, ingespit, die weefsels (die gort en die aorta, die woord en wat die oog gesien het) verknetter tot as en vlekies been. Dood-gaan egter, die verwordingsproses as optog, die reis, bly dit ons by? En wanneer syn in die skyn verdwyn? Bewuswees is immers in die saamneem. Is die altydtyd van aanbeweeg ’n aanhou beweeg al agter die woorde aan en sonder om ’n wêreld se geraas te maak terapie vir doodgaan dan? (Let wel: nie dood nie.)

Daarna slegs nog gesigte wat ons probeer vaspen in gedigte ...

Dan volg hierdie treffende gedig kort daarna (Breytenbach 2019:77):

it is called grieving for the present

nou weet jy wat dit is
om dood te gaan:
dat alles en almal en *dit* en *dié*
hier vir wie jy lief was
sonder om daarvan bewus te wees
moes sterf terwyl jy nog leef

en nou terugkom in musiek
die effense blaarbeweging
tussen kyk en sien
die randjie van 'n gliplag
oor die malligheid van lewe

nou weet jy hoe dit is
om te lewe:
dat alles en almal en dit en die
daardie daar vir wie jy lief is
nie daarvan weet nie maar wéét
hulle sal lewe terwyl jy nog sterf

Breytenbach kommunikeer hier die byna ondenkbare, naamlik dat jy ander bekendes en bemindes se sterwes gaan beleef soos wat ander weer jou sterwe sal beleef terwyl jy salig onbewus daarvan sal wees. Die dood breek in op die individu se lewe, maar tog gaan die lewe voort. In die Prediker se woorde “Geslagte kom en geslagte gaan ...” (Pred. 1:4).

In 'n volgende gedig met die titel “wakkerword is 'n gebed” (Breytenbach 2019:70–1) speel veroudering en verganklikheid 'n opvallende rol. Dit herinner 'n mens aan die Prediker se slotgedig (Pred. 11:7–12:8).

wakkerword is 'n gebed

dankie vir die geleentheid
nou dit nog vroeg in die dag is
om asem te mag haal,
dankie om te belewe:
die aarde somber en bruin,
'n duif se gelate gekoer in die kloof,
die blare in stille afwagting
op die hitte.
dankie om die geleidelike dynserigheid
van vergaan mee te kan maak.
dankie vir die lewe wat 'n skulp is
in die see oor alle onthoue
en voue van verandering heen.
dankie vir hierdie lyf as ervaring

se organe en ledemate die sintuie
nou swaar en byna verby
maar so min of meer nog bymekaar
om die illusie van deurlopendheid
aan die gang te hou. dankie
vir wat deurgaans as verstand,
meer versand maar met die wete
van maan om verdonkering te laat taan.
dankie vir die saambeweeg nog
met die betreuenswaardige van die mens
se kondisie.
dankie vir die silwer lig
se vroeg-vroeg gelaken oor die rante.
dankie vir stilte se mik
mik tussen sê en stik.
dankie, dankie

Hy begin die gedig met 'n beskrywing van hoe hy ontwaak en bewus word van die aanbreek van 'n nuwe dag. Hy haal asem en hoor 'n duif koer, maar weet ook dat die dag warm gaan wees. Hy ervaar sy eie liggaam en word bewus van sy belewing van die dag. Ook die werking van sy brein wat alles onthou oor baie jare. Hy voel homself deel van die spesie wat beskryf word as *Homo sapiens* (“die wyse mens”), maar wat eintlik 'n betreuenswaardige groep is. Terselfdertyd word bewus van sy eie veroudering – die organe, ledemate en sintuie wat min of meer nog werk, maar stadigaan agteruit gaan. Hy is dankbaar vir sy verstand wat steeds helder is al is dit besig om te “versand”.

'n Mens kan nie deur middel van prosa die volle betekenis van sy woorde en sinne aan ander oordra nie. Die beste wat jy kan doen, is om dit voor te dra sodat ander die dankbaarheid kan hoor en beleef.

Breytenbach se poësie getuig egter nie net van verganklikheid, dood, uitwissing en ondergang nie, maar ook van geluk, gemoedelikheid en lewensgenot. Dit kom na vore in sy gedigte wat oor die wonder van die lewe, oor die vreugde van bewus-wees, die liefde en seksualiteit handel. Hy het, soos alle Afrikaanssprekende kinders van sy jare (en ook daarna), binne 'n Calvinistiese milieu grootgeword. Hy maak homself egter geleidelik hiervan los en leef vryer (Galloway 2019a:196–204; Terblanche 2025). Tog is daar duidelike bewyse dat Breytenbach homself nie heeltemal los kon woel van die opvoeding wat hy op skool en in die NG Kerk ontvang het nie. Dit slaan in veral sy vroeëre gedigte deur. Die gedig “aandmense”, waarin hy Totius se gedig “Die wêreld is ons woning nie” parodieer, is 'n goeie voorbeeld hiervan. Hier volg die eerste, derde en vyfde strofes daarvan (Breytenbach 2001a:191):

die aarde is nie God s'n nie
kyk die aarde is nie van die Duiwel
want die aarde behoort aan die mens
en die mens is aarde s'n

[...]

kyk na hierdie aarde 'n mirakel
van bloeisende kaktusse van blou van leed
van wyn van honde van soogdiere-van-lig
van die mens met sy bultende donkertes

[...]

want die aarde is g'n God s'n nie
nóg behoort die aarde aan die Duiwel
kyk die aarde is vasgegroeï aan die Mens
en iedereen kry sy gat vol aarde

Sommige van sy liefdesgedigte herinner aan die erotiese gedigte van die boek Hooglied – 'n boek wat in die geskiedenis van sowel die Joodse as die Christelike godsdiens allegories geïnterpreteer is sodat die ooglopende seksuele verwysings onderspeel kon word. Hierdie soort interpretasie word egter sedert die 18de eeu al minder aangehang en ná die ontdekking van die antieke Egiptiese liefdesliedere, het die boek Hooglied grootliks tot sy reg gekom (Fox 1985:xix–xxvii; Keel 1994:7–11).

Breytenbach se gedig “byeboer” (2001a:273) herinner 'n mens aan die liefdeslied in Hooglied 2:8–14. Dit open met die woorde: “Hoor, my beminde, kyk, daar kom hy! Hy spring oor die berge, hy huppel oor die heuwels ...”¹⁴ Die eerste twee strofes van Breytenbach se gedig lees soos volg:

hier kom ek aan uit die berge
met blomme in die hare
en bergbye by 'n stralekrans om die hoof

hier kom ek aan uit die berge
met die tong opgeswel van die kennis
van die liefde – om jou skoonheid te loof

Nog 'n Breytenbach-gedig wat 'n mens aan Hooglied-gedigte herinner – veral wanneer die bewoording van die 1953 Afrikaanse Bybelvertaling in aanmerking geneem word – is die gedig “liggaamsoefeninge” (Breytenbach 2001a:45).

laat ons langs die strate hardloop
my beminde
want dis skemer en hittig en
daar is blommetjies in die bome

dis waar, die vooraande word steeds
uitbleikter en die motoriste blyer en
ek het so 'n geweldige lus om
met vlerkende jaspante verby die reiereenbeen
gloeikop lamppale te snel
so – en totdat die kreukels
van die brein uitgestryk blink en
boepens kan bot soos huisies kneukels want

daar is goetertjies in die bome
en dis teeskemer en vrouwarm
my beminde kom
laat ons langs die strate hardloop

In Hooglied 7:11–12 staan daar: “Kom, my beminde, laat ons uitgaan in die veld, laat ons in die dorpe vernag. Laat ons vroeg na die wingerde gaan, laat ons sien of die wingerdstok uitloop, die druiwebloei oopgaan, die granate blom ...” Die Hooglied-gedig weerspieël duidelik ’n plattelandse/landbou-agtergrond, terwyl Breytenbach se gedig ’n stedelike agtergrond weerspieël.

’n Interessante feit is dat die boek Hooglied op die boek Prediker in die Christelike Bybels volg. ’n Mens sou kon argumenteer dat die Prediker se vreugdesoproep, soos onder meer verwoord in Prediker 9:9 (“Geniet die lewe met die vrou wat jy liefhet, al die dae van jou nietige lewe ...”), in Hooglied verder gevoer word. Dit geld natuurlik slegs vir Christelike Bybels (Krüger 2000:51–2). In die *Tenakh* (die Joodse Bybel) gaan Hooglied die boek Prediker vooraf.

Dit is wel so dat die boek Hooglied op sy beurt die dood met die liefde verweef (Hoogl. 8:6–7) en só word dit dan ’n belangrike motief in die boek Prediker. In sowel die Christelike Bybels as in die *Tenakh* komplementeer die twee boeke mekaar. Hieroor skryf Harris (2007:264) die volgende:

In a sense, this juxtaposition of love and death [in Song of Songs] is the poet’s response to the paradox posed in another book ascribed to Solomon, Ecclesiastes. Faced with the certainty of permanent extinction in Sheol, Koheleth had advised his readers to take refuge in finding satisfaction in work and life’s other ordinary pleasures, including a joyful attention to “the women you love”. (Eccles. 9:9)

’n Aantal navorsers meen dat beide boeke in die Hellenistiese tydperk (333–63 vHE) geskryf is (Eissfeldt 1966:490, 496; Fohrer 1983:303, 339). Dit is dus moontlik dat die twee Joodse skrywers van mekaar se skryfwerk bewus kon gewees het, maar dit is nie belangrik vir die argument dat sommige van Breytenbach se gedigte dieselfde twee motiewe weerspieël wat in die boek Prediker gevind word nie. ’n Mens sou beslis kon argumenteer dat enkele liefdesgedigte van Breytenbach ook toespelings op die liefdesgedigte in Hooglied vertoon.

6. Slot

Alhoewel Breytenbach veral in die laaste jare van sy lewe oor dood en doodgaan gedig het, meld hierdie motief homself reeds vroeg in sy digwerk aan. Dit is iets wat verskeie navorsers en resensente al uitgewys het. Dit is egter ’n onmiskenbare feit dat ouer skrywers geneig is om oor veroudering, verganklikheid en die dood na te dink en te skryf. ’n Aantal navorsers huldig die mening dat die Prediker sy boek geskryf het toe hyself nie meer jonk was nie (Fox 2004:x; 349). In hierdie opsig is daar dus ’n ooreenkoms tussen Breytenbach en die Prediker.

Maar dit is nie al ooreenkoms wat ’n mens kan aanteken nie. Beide skrywers is nie besorg oor ’n sogenaamde lewe ná die dood nie. Hulle spekuleer nie daaroor nie, maar beklemtoon dat die lewe hier en nou geleef en geniet moet word. Hulle was bewus daarvan dat die lewe nie vergelykbaar is met ’n vyfdag-krieketwedstryd waar die moontlikheid van ’n opvolgbeurt bestaan nie. Hulle

het dit beklemtoon dat almal slegs één beurt kry om te speel en die lewe te geniet. Daarna word ons opgeneem “in die durende siklus van vernuwing en verval” – soos die digter Lina Spies dit mooi verwoord (2004:23). Beide skrywers het mense daarom aangespoor om die lewe te geniet – spesifiek om die lewe saam met ’n geliefde te geniet.

Beide skrywers polemiseer ook teen bepaalde oortuigings van hul tyd. Die Prediker se uitsprake oor die dood hou verband met sy protes teen die tradisionele wysheidsbeskouing dat daar ’n verband tussen daad en hul gevolge bestaan. Voorts dat God die garant van die orde is en dat Hy sorg dat daar regverdige vergelding plaasvind. Die Prediker ontken dit ten sterkste en beveel daarom mense aan om die goeie te geniet wat na hulle kant toe kom.

Breytenbach het subtiel gepolemiseer teen die Calvinistiese oortuigings dat hierdie lewe slegs ’n deurgang na die eintlike lewe is. Vir hom was die lewe hier en nou die enigste en die belangrikste. Met sy uitsprake oor die dood wou hy beklemtoon dat die lewe kortstondig is en dat dit geniet moet word. Die lewe kan egter nie geniet word terwyl onreg seëvier en ander mense ly nie. Daarom het hy dwarsdeur sy lewe hom teen onreg uitgespreek. Neem die gedigte “Viëtnam, en die dood se naam is Amerika” en “Palestina, Israel” as voorbeelde (Breytenbach 2001a:364–5, 406–8). Anders as die Prediker wat onreg geregistreer het, maar skouerophalend verbygestap het (Pred. 4:1–3), het Breytenbach hom dit aangetrek en iets daaraan probeer doen.

Ná die afskeidseremonie vir Breytenbach het Aucamp se wyse woorde in my kop gemaak: “Dis die pas gestorwenes se groot afskeidsgeskenk aan ons, dat hulle ons met hernieuwe drif en waardering terugstuur lewe toe” (1994:5). Sowel Schoors as Breytenbach sou hierdie wysheid van Aucamp onderskryf het; daarom dra ek die artikel graag aan hulle op. Ek sal die twee (nee drie) wyse manne steeds onthou. Hulle het my lewe met hul skryfwerk verryk.

Bibliografie

- Adams, S.L. 2014. *Social and economic life in Second Temple Judea*. Louisville: Westminster John Knox Press.
- Albertz, R. en B. Becking (red.). 2003. *Yahwism after the exile: Perspectives on Israelite religion in the Persian Era*. Assen: Van Gorcum. (Studies in Theology and Religion, 5.)
- Alter, R. en F. Kermode (reds.). 1989. *The literary guide to the Bible*. Londen: Fontana Press.
- Aucamp, H. 1994. *Pluk die dag: Aforismes en ander puntighede*. Kaapstad: Tafelberg.
- Becking, B., M. Dijkstra, M.C.A. Korpel en K.J.H. Vriezen (reds.). 2001. *Only one God? Monotheism in ancient Israel and the veneration of the goddess Asherah*. Londen: Continuum Sheffield.
- Boccaccini, G. 2002. *Roots of Rabbinic Judaism: An intellectual history, from Ezekiel to Daniel*. Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Brandscheit, R. en T. Mende (red.). 2002. *Schöpfungsplan und Heilsgeschichte: Festschrift für Ernst Haag zum 70. Geburtstag*. Trier: Paulinus Verlag.

Breytenbach, B. 2001a. *Ysterkoei-blues: Versamelde gedigte (1964–1975)*. Kaapstad: Human & Rousseau.

—. 2001b. *Mondmusiek: Boek en CD*. Kaapstad: Human & Rousseau.

—. 2007. *Die windvanger*. Kaapstad: Human & Rousseau.

—. 2011. *Die beginsel van stof (laat verse, sprinkaanskaduwees, aandtekeninge)*. Kaapstad: Human & Rousseau.

—. 2012. *Katalekte (artefakte vir die stadige gebruik van doodgaan)*. Kaapstad: Human & Rousseau.

—. 2019. *Op weg na kû*. Kaapstad: Human & Rousseau.

Brock, E. s.j. Five ways to kill a man. <https://poetryarchive.org/poem/five-ways-kill-man> (14 Oktober 2025 geraadpleeg).

Burger, W. 2019. Die belang van 'n morele verbeelding. In Galloway (red.) 2019b.

Charlesworth, J.H. 2000. The historical Jesus: Sources and a sketch. In Charlesworth en Weaver (reds.) 2000.

Charlesworth, J.H. en W.P. Weaver (reds.). 2000. *Jesus two thousand years later*. Harrisburg: Trinity Press International.

Crenshaw, J.L. 1978. The shadow of death in Qoheleth. In Gammie, Brueggemann, Humphreys en Ward (reds.) 1978.

—. 1982. *Old Testament wisdom: An introduction*. Londen: SCM Press.

Davenport, T.R.H. 1998. *The transfer of power in South Africa*. Kaapstad: David Philip Publishers.

Dever, W.G. 2002. Theology, philology and archaeology: In the pursuit of ancient Israelite religion. In Gittlen (red.) 2002.

—. 2005. *Did God have a wife? Archaeology and folk religion in ancient Israel*. Grand Rapids: William B. Eerdmans.

De Villiers, P.G.R. (red.) 1988. *Hoe lees 'n mens die Bybel?* Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika.

De Vries, E. 1996. Prediker: Een postmodern denker uit de derde eeuw voor Christus. In Ridderbos (red.) 1996.

De Vries, W. 2019. “Nogtans word die woorde aan die wind toevertrou.” Willem de Vries in gesprek met Breyten Breytenbach. In Galloway (red.) 2019b.

Dijkstra, M. 2001. El, the God of Israel – Israel, the people of YHWH: On the origin of ancient Israelite Yahwism. In Becking, Dijkstra, Korpel en Vriezen (reds.) 2001.

- Durand, J.J.F. 2019. Wanneer die silwerdraad breek. In Wiese (samest.) 2019.
- Edelman, D.V. (red.). 1995. *The triumph of Elohim: From Yahwisms to Judaisms*. Kampen: Kok Pharos. (Contributions to Biblical Exegesis & Theology, 13.)
- Eissfeldt, O. 1966. *The Old Testament: An introduction*. Oxford: Basil Blackwell.
- Esterhuysen, W. 2012. *Eindstryd: Geheime gesprekke en die einde van apartheid*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers.
- Fohrer, G. 1983. *Introduction to the Old Testament*. Londen: SPCK.
- Fox, M.V. 1999. *A time to tear down and a time to build up: A rereading of Ecclesiastes*. Grand Rapids: William B. Eerdmans.
- Fredericks, D.C. 1993. *Coping with transience: Ecclesiastes on brevity in life*. Sheffield: JSOT Press. (The Biblical Seminar 18.)
- Galling, K. 1969. *Der Prediger*. Tübingen: J.C.B. Mohr. (Handbuch zum Alten Testament 18. Die fünf Megilloth.)
- Galloway, F. 2019a. Breyten Breytenbach: Fragmente van sy loopbaan as skrywer en openbare figuur. In Galloway (red.) 2019b.
- Galloway, F. (red.) 2019b. *Breyten Breytenbach: woordenaar woordnar – 'n huldiging*. Pretoria: Protea Boekhuis.
- Gammie, J.G., W.A. Brueggemann, W.L. Humphreys en J.M. Ward (reds.). 1978. *Israelite wisdom: Theological and literary essays in honor of Samuel Terrien*. New York: Union Theological Seminary.
- Gittlen, B.M. (red.). 2002. *Sacred time, sacred place: Archaeology and the religion of Israel*. Winona Lake: Eisenbrauns.
- Gordis, R. 1968. *Koheleth – The man and his world: A study of Ecclesiastes*. New York: Schocken Books.
- Handy, L.K. 1995. The appearance of pantheon in Judah. In Edelman (red.) 1995.
- Harris, S.L. 2007. *Understanding the Bible*. San Francisco: McGraw-Hill.
- Jonker, W.D. 1989. Dink aan jou Skepper. In Pieterse, Heyns en De Jongh van Arkel (reds.) 1989.
- Joubert, E. 2017. *Spertyd*. Kaapstad: Tafelberg.
- Krog, A. 2022. *Plunder*. Kaapstad: Human & Rousseau.
- Krüger, T. 2000. *Kohelet (Prediger)*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag. (Biblischer Kommentar Altes Testament, 19.)

- Lauha, A. 1978. *Kohelet*. Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag. (Biblischer Kommentar Altes Testament, 19.)
- Loader, J.A. 1979. *Polar structures in the book of Qohelet*. Berlin: Walter de Gruyter. (Beiheft zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 152.)
- . 1984. *Prediker: Een praktische bijbelverklaring*. Kampen: J.H. Kok. (Tekst en Toelichting.)
- . 1988. “’n Tyd vir alles.” Prediker 3:1–9. In De Villiers (red.) 1988.
- . 1990. Innerlike stryd en lyding: Prediker 3:16–22. In Vos en Müller (reds.) 1990.
- Lohfink, N. (samest.). 1965a. *Das Siegeslied am Schilfmeer: Christliche Auseinandersetzungen mit dem Alten Testament*. Frankfurt: Verlag Joseph Knecht.
- Lohfink, N. 1965b. Der Mensch vor dem Tod. In Lohfink 1965a.
- . 1980. *Kohelet*. Stuttgart: Echter Verlag. (Die Neue Echter Bibel.)
- Murphy, R.E. 1978. Wisdom – theses and hypotheses. In Gammie, Brueggemann, Humphreys en Ward (reds.) 1978.
- . 1983. *Wisdom literature and psalms*. Nashville: Abingdon Press. (Interpreting biblical texts.)
- . 1990. *The tree of life: An exploration of biblical Wisdom literature*. New York: Doubleday. (Anchor Bible Reference Library.)
- . 1992. *Ecclesiastes*. Dallas: Word Books. (Word Biblical Commentary, 23A.)
- Niehr, H. 1995. The rise of YHWH in Judahite and Israelite religion: Methodological and religio-historical aspects. In Edelman (red.) 1995.
- . 2003. The changed status of the dead in Yehud. In Albertz en Becking (red.) 2003.
- . 2010. ‘Israelite’ religion and ‘Canaanite’ religion. In Stavrakopoulou en Barton (reds.) 2010.
- Noort, E. 1996. Theologie in het boek Kohelet: De verhouding van dood en leven als kritische vraag aan de traditionele wijsheidsliteratuur. In Ridderbos (red.) 1996.
- Ogden, G. 1987. *Qoheleth*. Sheffield: Sheffield Academic Press. (Readings – A New Biblical Commentary.)
- Pieterse, H.J.C., L.M. Heyns en J.T. de Jongh van Arkel (reds.). 1989. *God se genade is genoeg: Huldigingspreekbundel vir Murray Janson*. Pretoria: NG Kerkboekhandel.
- Revised English Bible*. 1989. Oxford: Oxford University Press.

Ridderbos, J. (red.). 1996. *Mens, durf te leven! Prediker: Een postmodern denker uit de derde eeuw voor Christus*. Kampen: Uitgeverij Kok.

Rudman, D. 1998. The anatomy of the wise man: Wisdom, sorrow and joy in the book of Ecclesiastes. In Schoors (red.) 1998.

Scheffler, E.H. 1996. *Prediker se positiewe raad. (Intreerede by die aanvaarding van 'n professoraat in die Departement Ou Testament aan UNISA)*. Pretoria: Universiteit van Suid-Afrika.

Schipper, B.U. 2019. *A concise history of ancient Israel: From the beginnings through the Hellenistic Era*. Pennsylvania: Eisenbrauns. (Critical Studies in the Hebrew Bible, 11.)

Schmid, H.H. 1966. *Wesen und Geschichte der Weisheit: Eine Untersuchung zur altorientalischen und israelitischen Weisheitsliteratur*. Berlin: Verlag Alfred Töpelmann. (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, 101.)

Schniedewind, W.M. 2004. *How the Bible became a book: The textualization of ancient Israel*. Cambridge: Cambridge University Press.

Schoors, A. 1985. A perspective of life after death? *Ephemerides Theologicae Lovanienses*, 61:295–303.

—. 1992. *The Preacher sought to find pleasing words: A study of the language of Qoheleth*. Leuven: Uitgeverij Peeters. (Orientalia Lovaniensia Analecta 41.)

—. 1996. Qoheleth: A book in a changing society. *Old Testament Essays*, 9(1):68–87.

—. 2000. Qoheleth: The ambiguity of enjoyment. In Van Wolde (red.) 2000.

—. 2002. God in Qoheleth. In Brandscheidt en Mende (red.) 2002.

—. 2004. *The Preacher sought to find pleasing words: A study of the language of Qoheleth. Part II, vocabulary*. Leuven: Uitgeverij Peeters. (Orientalia Lovaniensia Analecta 143.)

—. 2013. *Ecclesiastes*. Leuven: Peeters. (Historical Commentary on the Old Testament.)

Schoors, A. (red.). 1998. *Qohelet in the context of wisdom*. Leuven: Peeters. (Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium 136.)

Seow, C-L. 1997. *Ecclesiastes: A new translation with introduction and commentary*. New York: Doubleday. (The Anchor Bible 18C.)

Slabbert, F. van Z. 1999. *Afrikaner Afrikaan: Anekdotes en analise*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers.

—. 2006. *Duskant die geskiedenis: 'n Persoonlike terugblik op die politieke oorgang in Suid-Afrika*. Kaapstad: Tafelberg-Uitgewers.

Smith, M.S. 2004. *The memoirs of God: History, memory, and the experience of the divine in ancient Israel*. Minneapolis: Fortress Press.

Sneed, M.R. 2012. *The politics of pessimism in Ecclesiastes: A social-science perspective*. Atlanta: Society of Biblical Literature. (Ancient Israel and Its Literature, 12.)

Spangenberg, I.J.J. 1988. Die Prediker se uitsprake oor en uitkyk op die dood. *Scriptura*, 27:29–37.

—. 1993. *Die boek Prediker*. Kaapstad: NG Kerk-Uitgewers. (Skrifuitleg vir Bybelstudent en Gemeente.)

Spies, L. 2004. *Duskant die einders*. Kaapstad: Human & Rousseau.

Stavropoulou, F. en J. Barton (reds.). 2010. *Religious diversity in ancient Israel and Judah*. Londen: T&T Clark.

Steenkamp-Nel, A. 2019. Transformative joy in Qohelet: A thread that faintly glistens. *HTS Theologiese Studies/Theological Studies*, 75(3), a5126. <https://doi.org/10.4102/hts.v75i3.5126>.

Terblanche, E. 2025. ATKV|LitNet Skrywersalbum: Breyten Breytenbach (1939–2024). <https://www.litnet.co.za/breyten-breytenbach-1939> (14 Oktober 2025 geraadpleeg).

Van Vuuren, H. 2011. Resensie: *Die beginsel van stof* – besonder verwickeld en ryk. <https://www.litnet.co.za/die-beginsel-van-stof-besonder-verwickeld-en-ryk> (14 Oktober 2025 geraadpleeg).

—. 2012. LitNet Akademies-resensie-essay: *katalekte* deur Breyten Breytenbach – ’n boeiende gesprek met van die grootstes. <https://www.litnet.co.za/litnet-akademies-resensie-essay-katalekte-deur-breyten-breytenbach-n-boeiende-gesprek> (14 Oktober 2025 geraadpleeg).

—. 2015. Resensie: *Die mond vol vuur. Beskouings oor die werk van Breyten Breytenbach*. <https://www.litnet.co.za/resensie-die-mond-vol-vuur-beskouings-oor-die-werk-van-breyten-breytenbach> (14 Oktober 2025 geraadpleeg).

Van Wolde, E. (red.). 2000. *The bright side of life*. Londen: SCM Press.

Viljoen, L. 2014. *Die mond vol vuur: Beskouings oor die werk van Breyten Breytenbach*. Stellenbosch: SUN Press.

Vos, C. en J. Müller (reds.). 1990. *God in ons lyding*. Pretoria: Orion.

Weeks, S. 2020. *A critical and exegetical commentary on Ecclesiastes. Volume 1, introduction and commentary on Ecclesiastes 1:1–5:6*. Londen: T&T Clark. (International Critical Commentary.)

—. 2022. *A critical and exegetical commentary on Ecclesiastes. Volume 2, commentary on Ecclesiastes 5:7–12:14*. Londen: T&T Clark. (International Critical Commentary.)

Whybray, R.N. 1982. Qoheleth, preacher of joy. *Journal for the Study of the Old Testament*, 23:87–98.

—. 1989. *Ecclesiastes*. Londen: Marshall, Morgan & Scott. (New Century Bible Commentary.)

Wiese, T. (red.). 2019. *Wreed én mooi is die dood: Verhale oor verlies, hunkering en heling*. Jeppestown: Jonathan Ball Uitgewers.

Williams, J.G. 1989. Proverbs and Ecclesiastes. In Alter en Kermode (reds.) 1989.

Witzenrath, H. 1979. *Süss ist das Licht ... Eine literaturwissenschaftliche Untersuchung zu Kohelet 11:7–12:7*. St Ottilien: Eos Verlag. (Arbeiten zu Text und Sprache im Alten Testament, 11. Band.)

Eindnotas

¹ Die artikel is geskryf enkele maande ná Breyten Breytenbach se dood en twee jaar ná die afsterwe van Antoon Schoors, 'n Belgiese Ou-Testamentikus en toegewyde Prediker-navorsers. Sy navorsing en kollegialiteit het my gehelp om die boek beter te verstaan. Ná Breytenbach se dood en die lees van enkele van sy gedigte, het die boek Prediker my opnuut geboei.

² Wanneer die artikel na “Prediker” verwys, word die boek bedoel, maar wanneer “die Prediker” genoem word, word die skrywer van die boek bedoel.

³ Volgens Schoors (2004:119) en Witzenrath (1979:38) is die woord *hevel* (tevergeefs/sinloos) een van die sleutelwoorde in die boek en kom dit nie minder nie as 38 keer daarin voor.

⁴ Kursivering bygevoeg.

⁵ Dan is daar ook Breytenbach se eie woorde, soos weergegee in 'n tweegesprek met Willem de Vries (2019:30): “WdV: Boerewysheide en Oosterse wysgere kry saam-saam plek in jou skryfwerk. Wat van die een sien jy raak by die ander? BB: Voete op die grond. *Die saamléef van dood en lewe*. Die verstomming onder die maan. Die donkiedronkenskap. Die instinktiewe medeliefde.” (Kursivering bygevoeg.)

⁶ Die afkortings vHE (voor die Huidige Era) en HE (Huidige Era) word gebruik in plaas van v.C. (voor Christus) en n.C. (ná Christus).

⁷ Voorheen het navorsers die benaming *laat Judaïsme* gebruik omdat die Israelitiese godsdiens kwansuis ná die ballingskap wetties en rigied sou geword het (Dever 2002:21). Hierdie benaming en karakterisering word tans afgekeur (Boccaccini 2002:9). Dit is 'n vertekening van die Israelitiese godsdiens van die Tweede Tempel-periode, waarvoor veral Christen-teoloë verantwoordelik was.

⁸ Die Rooms-Katolieke Kerk sluit die Deuterokanonieke wysheidsgeskrifte Die Wysheid van Jesus Sirag en Die Wysheid van Salomo in hul Bybels in. Hierdie geskrifte verteenwoordig na regte die beter tradisie rakende die Bybel, aangesien die vroeë Christene hierdie boeke ook as gesaghebbend aanvaar en behandel het.

⁹ Navorsers verskil oor watter psalms as wysheidpsalms geklassifiseer kan word. Na my mening behoort die volgende psalms tot hierdie kategorie: Psalm 1, 32, 34, 37, 49, 73, 111, 112 en 119. Murphy (1990:103–4) wy ’n kort bespreking aan hierdie soort psalms.

¹⁰ Die 2020 Afrikaanse vertaling van die Bybel word deurgaans gebruik, behalwe in gevalle waar ouer Afrikaanse Bybelvertalings ter wille van ’n argument aangehaal word.

¹¹ Slabbert (1999:4) verwys na hierdie twee momente as “die twee besluitlose momente” in die mens se lewe en vervolg dan met die sin: “’n Mens mag wel besluit om gouer dood te gaan as wat nodig is, maar jy kan nie besluit om nie uiteindelik dood te gaan nie.” Breytenbach het ’n treffende voorwoord tot Slabbert se boek geskryf onder die titel “Vuur in die vingers”.

¹² Breytenbach se woorde in die slotgedig van die versamelbundel *Ysterkoei-blues* (2001a:412) resoneer hier met die Prediker se woorde.

¹³ Elsa Joubert se boek *Spertyd* (2017) en Antjie Krog se digbundel *Plunder* (2022) kan as voorbeelde dien.

¹⁴ Die liefdesliedere volg die bewoording van die 1953 Afrikaanse vertaling van die Bybel, aangesien dit die Bybel was waarmee Breytenbach grootgeword het, en sy woordgebruik in hierdie gedigte weerspieël dit.